

აჭარის ავტონომიური რეგიონის კულტურის მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო
Cultural Heritage Preservation Agency of Ajara

დავით მინდორაშვილი
DAVID MINDORASHVILI

ხიხანის ციხე KHIKHANI FORTRESS

ბათუმი 2019 BATUMI

ნაშრომში წარმოდგენილია მაღალმთიან აჭარაში, აჭარა-შავშეთის საზღვარზე მდებარე ხიხანის ციხეზე 2013-2017 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, რომლებმაც საგრძნობლად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრის შესახებ. გათხრებმა გამოავლინა რამდენიმე ნაგებობა, რომელთა შესახებ მანამდე არაფერი იყო ცნობილი ხიხანის ისტორიის მეკვლევართათვის. ახალმა აღმოჩენებმა სრულიად ახლებურად წარმოაჩინა და გადაწყვიტა ციხის ისტორიის მანამდე ბურუსით მოცული არაერთი საკითხი. გათხრების შედეგად გაირკვა ცალკეულ შენობათა თარიღები და მათი ფუნქცია, დაზუსტდა ციხის ქრონოლოგია და ა. შ.

ნაშრომი განკუთვნილია არქეოლოგებისთვის, ისტორიკოსებისთვის, ხელოვნებათმცოდნეებისთვის და საერთოდ, ჩვენი ქვეყნის წარსულით დაინტერესებული მკითხველისთვის.

The work represents results of archaeological excavations carried out at Khikhani Fortress, situated at the border of Adjara and Shavsheti, in 2013-2017. The excavations substantially enriched our knowledge about the fortress of utmost importance. They revealed several structures unknown to the researchers of the history of Khikhani before. New discoveries provided novel understanding of and solution to a few problems of the history of the fortress that had been obscured before. As a result of the excavations, dates and function of separate structures were clarified, chronology of the fortress was specified, etc.

The work caters for archaeologists, historians, art historians and general readers interested in the past of our country.

რედაქტორი – პროფესორი მერაბ ხალვაში

Editor – Professor MERAB KHALVASHI

რეზიუმე ინგლისურად თარგმნა ნინო გაბუნია

The summary translated by NINO GABUNIA

PM000339A

ნაგებობების
მემკვიდრეობის
დაცვის სააგენტო

საქართველო, თბილისი, 7, მისი: 555 88 33 38

აჭარის კულტურული
მემკვიდრეობის
დაცვის სააგენტო

CULTURAL HERITAGE
PRESERVATION AGENCY
OF AJARA

საგარეო ურთიერთობების
სამსახური
MINISTRY OF EDUCATION, CULTURE AND SPORTS
OF ADJARA REPUBLIC OF GEORGIA

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	5
I. წერილობითი წყაროები ხიხანის ციხისა და აკუსაციისქმთა საგვარეულოს შესახებ	9
II. ხიხანის ციხის შესწავლის ისტორია	12
III. განვითარებული შუა საუკუნეების განათხარი ნაგებობები	18
IV. გვიანდელი შუა საუკუნეების განათხარი ნაგებობები	30
V. არქეოლოგიური მასალა	36
გამოყენებული ლიტერატურა	41
ტაბულების აღწერა	44
ხიხანის ციხე (ინგლისური რეზიუმე)	49
ტაბულები	61

მაღალმთიან აჭარაში, არსიანის ქედის ერთ-ერთ განშტოებაზე, ხიხანისწყლის მარცხენა მხარეს, აჭარა-შავშეთის საზღვარზე მთებით გარშემორტყმულ მაღალ კლდეზე აღმართულია ხიხანის ციხე (ტაბ. 1-4). ის ყველა მხრიდან მიუდგომელია. ერთადერთი, ისიც საკმაოდ რთული მისასვლელი ციხეს თავის დროზე ჰქონდა ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან. თუმცა, მისი სიშორის გამო, ამ ბილიკით დღეს არავინ სარგებლობს. ამაჟამად ციხეზე ასვლა შესაძლებელია დასავლეთ ფერდზე 2001 ნელს გაკე-
ლული ბილიკით.

ბილიკის დასაწყისში დადგმული ბანერით ციხეზე ასვლელი მოკლე ინფორმაციას იღებს ხიხანის ციხის შესახებ. ამის შემდეგ იწყება რთული და მომქანცველი აღმართი ნაძვებით დაფარულ კლდეზე. კლდის წვერთან მიახლოებისას პირველად ერთი, პატარა ნაგებობა, მის ზემოთ კი სწორკუთხა გეგმის კოშკი (№4) შეგხვდებათ, მაგრამ მთავარი ჯერ კიდევ წინ არის. მნახველმა კიდევ 200-ოდ მეტრი უნდა იაროს ზევით და როდესაც შემალეულ ბორცვზე მდებარე მეორე კოშკს (№3) მიადგება, ოთხივე მხარეს თვალწინ გადაეშლება საოცრად მომხიბვლელი ხედები (მათგან ზოგიერთს მკითხველი ტექსტში ჩართული ფოტოებით იხილავს). ციხეზე ასულს მაშინვე გაეჩნდება ხანგრძლივი და მომქანცველი გზისგან გამოწვეული დაღლა.

ციხე აგებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით ნაგ-
რძელებულ კლდის თხემზე. მისი სიგრძე უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე №1

კოშკიდან ვიდრე №4 კოშკის დასავლეთით არსებული გვიანდელი შუა საუკუნეების ნაგებობამდე 350 მეტრია (ტაბ. 72).¹ სიგრძესთან შედარებით სიგანეში ციხე საკმაოდ ვიწროა (15-30 მ). ძველი მონაცემებით ხიხანის ციხის სიმაღლე ზღვის დონიდან განსაზღვრული იყო 2600 ან 2635 მეტრით [სახოკია თ. 1950:220; ახვლედიანი ხ. 1955:40]. თანამედროვე გაზომვებით, ციხის ყველაზე მაღალ ნიშნულთან, კერძოდ №2 კოშკთან, ეს სიმაღლე 2236 მეტრს აღწევს.

ციხე აგებულია უაღრესად მნიშვნელოვან სტრატეგიულ ადგილას. ის აკონტროლებდა რამდენიმე საეაჭრო-საქარაუგო გზას, რომლებიც სწორედ ხიხანის ციხის მიდამოებში იყრიდნენ თავს. სოფ. თხილვანასა და ბაკოზე, რომლებიც ციხესთან ყველაზე ახლოს მდებარე დასახლებული პუნქტებია, გადიოდა საქარაუ-
ნო გზა ახალციხისკენ. სოფ. კალოთასა და ჩიხურაზე გზა გადიოდა შავშეთისკენ. ხოლო ახალციხე-არტაანისგან ხიხანისკენ გავლით გზა ბათუმისკენ მიემართებოდა. თავისი მასშტაბით ხიხანის ციხე სრულიად სამართლიანად არის მიჩნეული აჭარისწყლის აუზის საფორტიფიკაციო სისტემის მეთაურ ციხედ [მაჟულაძე შ. 1993:49].

ციხის ზედა ტერასა — ციტადელი წარმოადგენს ზღუდის კედლით გამაგრებულ კომპლექსს, რომელიც აერთიანებს №1 და №2 კოშკებს, მარანს, ჭას, ეკლესიას და რამდენიმე პატარა შენობას (ტაბ. 2-6, 72). ციხის ნაგებობათა განლაგება სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან — ჩრდილო-დასავლეთით ამგვარია: №1 კოშკი

¹ თავის დროზე ხ. ახვლედიანმა კოშკები ციხის ჩრდილო-დასავლეთი ნერტილიდან ათავალა. არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოებისას და ციხის გეგმის კორექტირებისას კოშკები და ცალკეული ნაგებობები ხელახლა დანიშნა. ამდენად, ხ. ახვლედიანისული №1,2,3,4 კოშკი, ნაშრომში წარმოდგენილია როგორც №4,3,2,1 კოშკი.

(კოორდინატები: X 0296965; Y 4601642) დგას ციხის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ განაპირა ნაწილში. ნაგებია კლდის ნატეხი ქვით კირდულაბზე. გვეგმით მართკუთხაა. კუთხეები ამოყვანილია ქვათილებით. შემორჩენილია მესამე-მეოთხე სართულების სიმაღლემდე. კოშკის სამხრეთი ნახევარი ქარაფშია ჩაქცეული. სრულად შემორჩენილია მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთის კედელი, რომლის სიგანე საფასადე მხრიდან 7,40 მეტრია (ტაბ. 5, 721).

№1 კოშკიდან ჩრდილო-დასავლეთით, 23 მეტრის დაშორებით, №1 და №2 კოშკს შორის კლდის ნატეხი ქვით, მშრალი წყობით ნაშენი ბუხრიანი ნაგებობაა (კოორდინატები: X 0296955; Y 4601665). ის გვეგმაში კვადრატს უახლოვდება (ტაბ. 50-52, 722, 78). კედლები მიწის პირამდეა დანგრეული.

აღწერილი ნაგებობიდან სამხრეთ-დასავლეთით, 20 მეტრის დაშორებით მდებარეობს მარანი (კოორდინატები: X 0296944; Y 4601685). მისი კედლები ნაშენია კლდის ნატეხი ქვით კირდულაბზე. შენობის ინტერიერში გათხრებამდე შეინიშნებოდა რამდენიმე ქვევრი (ტაბ. 35-41, 727, 751-3).

ბუხრიანი ნაგებობიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 7,20 მეტრის დაშორებით (კოორდინატები: X 0296959; Y 4601673), ციხის საკმაოდ დაქანებულ ფერდზე, რომელიც დაფარული იყო არყის ხეებითა და მალალი ბალახით, ექსპედიციამ მიაკვლია მშრალი წყობით ნაგებ მანამდე უცნობ ნაგებობას (ტაბ. 53-55, 721, 79).

კოშკი №2 დგას №1 კოშკიდან ჩრდილო-დასავლეთით 50 მეტრის დაშორებით (კოორდინატები: X 0296945; Y 4601688). ნაგებია კლდის ნატეხი ქვით, კირდულაბზე. გვეგმით სწორკუთხაა. მესამე სართულის დონემდე შემორჩენილია მხოლოდ ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლები. კოშკის დანარჩენი ნაწილი დანგრეულია. გადარჩენილ ორივე კედელში პირველი სარ-

თულის დონეზე თითო სწორკუთხა სარკმელია ტრაპეციული წირთხლებით. ერთი ასეთივე სარკმელი უნდა ყოფილიყო დასავლეთ კედელზეც, მეორე სართულის დონეზე. თუმცა, კედლის ეს ნაწილი ჩამონგრეულია და მხოლოდ სარკმლის ჩრდილოეთი წირთხლის გარჩევა შეიძლება. კოშკის ჩრდილოეთ კედელზე, პირველ და მეორე სართულს შორის შეინიშნება სართულშუა გადახურვის კოჭების ბუდეები. მესამე სართულის დონეზე, ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე თაღოვანი სარკმელია (ტაბ. 6, 722).

დაბრახული ეკლესიის ნანგრევები შემორჩენილია №2 კოშკიდან დასავლეთით, 41 მეტრის დაშორებით (კოორდინატები: X 0296927; Y 4601723). ნაგებია კლდის ნატეხი ქვით კირდულაბზე. შესასვლელი უნდა ჰქონოდა სამხრეთიდან და შესაძლოა დასავლეთიდანაც. ამ ნაწილებში კედლები იმ დონემდეა დანგრეული, რომ კარის ლიობების ზუსტი ზომების დადგენა ვერ ხერხდება. კედლების დანარჩენი ნაწილები შემორჩენილია 0,40-1,50 მეტრ სიმაღლემდე (ტაბ. 9-18, 728, 76).

ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხიდან სამხრეთით 1 მეტრის დაშორებით მდებარეობს ბუხრიანი ნაგებობა (კოორდინატები: X 0296927; Y 4601738). შენობა კვადრატული გეგმისაა. ნაგებია ეკლესიის ნანგრევებიდან აღებული კარგად დამუშავებული ქვათილებით. წყობა მშრალია. მის სამხრეთ კედელს წარმოადგენს გალავანი, რომელზეც შეინიშნება გადახურვის საყრდენი კოჭების ბუდეები (ტაბ. 63-65, 722).

ეკლესიიდან დასავლეთით რამდენიმე მეტრის დაშორებით, გალავანზე მიშენებული კვადრატული გეგმის მშრალი წყობით ნაშენი პატარა ნაგებობაა (კოორდინატები: X 0296927; Y 4601719) (ტაბ. 62-2, 7213).

№2 კოშკიდან სამხრეთით 50 მეტრის დაშორებით, ზღუდის გარეთ, დამრეც ფერდობზე მდებარეობს კლდის ფლეთილი ქვებით მშრა-

ლად ნაგები ბუხრიანი შენობის ნაშთი (კოორდინატები: X 0296902; Y 4601675) (ტაბ. 57, 58, 72_ა, 80₁).

ამავე კოშკის სამხრეთ-დასავლეთით ხუთიოდე მეტრის დაშორებით (კოორდინატები: X 0296932; Y 4601692) მშრალი წყობით ნაგები გვიანდელი შენობაა გამართული (ტაბ. 66₁, 72₁₄, 85₁).

№2 კოშკიდან დასავლეთით ქვით ამოშენებულ ჭამდე, გათხრებამდე შეინიშნებოდა სწორკუთხა ფორმის ჩაუარდნები (ტაბ. 3). გათხრების შემდეგ, ამ ტერიტორიაზე გამოვლინდა 43 ქვევრიანი მარანი და მასზე მოგვიანებით გამართული მშრალი წყობით ნაგები ბუხრიანი შენობა (კოორდინატები: X 0296927; Y 4601698) (ტაბ. 28-34, 59, 72_ა, 75_ა, 80₂).

ჭა წარმოადგენს კლდის ნატეხი ქვით კირდულაბზე ნაშენ წრიული გეგმის ნაგებობას, რომელიც ფუძესთან განიერია, პირისკენ კი რამდენადმე ვიწროვდება. მისი სიღრმე 6 მეტრია, პირის დიამეტრი — 1,40X1,50 მეტრი (კოორდინატები: X 0296943; Y 4601711) (ტაბ. 72₁₀). ჭა ციხის თავდაპირველი მშენებლობის დროინდელი ჩანს და ერთ-ერთი ადრეული ნაგებობა უნდა იყოს.

ჭიდან სამხრეთით 1 მეტრის დაშორებით შემორჩენილია მშრალი წყობით ნაშენი ოვალურკედლიანი ნაგებობა, რომელიც ზღუდესზეა მიდგმული (ტაბ. 42, 43₁, 72₁₂, 77).

ციტადელის გალავანი ამჟამად ადგილ-ადგილ მიწის პირამდეა დანგრეული, ზოგიერთ მონაკვეთზე კი (ეკლესიიდან სამხრეთითა და დასავლეთით) ის 4-5 მეტრ სიმაღლემდეა შემორჩენილი (ტაბ. 2-4, 72₉). ეკლესიიდან ჩრდილოეთით, აგრეთვე №1 და №2 კოშკებს შორის მდებარე მონაკვეთზე, როგორც ჩანს, გალავანი ფერდობის ჩაქ-

ცევის შედეგადაა განადგურებული ისე, რომ მისი კვალი აღარაა შემორჩენილი.

ეკლესიიდან დასავლეთით 15-20 მეტრის დაშორებით გალავნით შემოზღუდული პირველი (ზედა) ტერასიდან (ტაბ. 2) რელიეფი მკვეთრად ეშვება დასავლეთისკენ. 7-10 მეტრი სიმაღლის ფერდობის ძირიდან ციხის მეორე ტერასა იწყება. ის წარმოადგენს უნაგირისებურ დეაქებას, რომლის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში დგას სასახლე, ხოლო უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთით, შემადგენულ ბორცვზე №3 კოშკია აღმართული.

სასახლე ციხის ყველაზე დიდი ნაგებობაა (კოორდინატები: X 0296895; Y 4601756). შენობა სანახევროდ მინით იყო დაფარული. თუმცა, კედლების ნაწილი და სასახლის ორი კარი გათხრებამდეც კარგად ჩანდა (ტაბ. 12, 19-27, 72₅, 74). სასახლეს ეტყობოდა გვიანდელი გადაკეთებების კვალი. სასახლის გაუქმების შემდეგ მის ინტერიერში გაუმართავე მშრალი წყობით ნაგები ბუხრიანი შენობა (ტაბ. 44-47, 72₁₈, 74). ასეთივე ნაგებობა სასახლის აღმოსავლეთ კედელზე გარედანაც მიუშენებიათ (ტაბ. 48, 49, 72₁₉, 74).²

სასახლიდან სამხრეთ-დასავლეთით, 21 მეტრის დაშორებით (კოორდინატები: X 0296878; Y 4601774) მდებარეობს მშრალი წყობით ნაგები პატარა შენობა (ტაბ. 66₂, 67₁, 72₁₅, 85₂). შენობის დასავლეთით რამდენიმე მეტრის დაშორებით, ხელოვნურად მოსწორებულ ადგილზე (კოორდინატები: X 0296870; Y 4601790) მშრალი წყობით ნაგები მეორე შენობის ნაშთია შემორჩენილი (ტაბ. 67₂, 72₁₆, 85₃).

№3 კოშკი (კოორდინატები: X 0296846; Y 4601806) ნაგებია კლდის ნატეხი ქვებით კირდულაბზე (ფართობი 5,90X4,70 მ, კედლების სი-

2 სასახლის კონსერვაცია და №3, 4 კოშკების რესტავრაცია ჩატარდა 2016 წელს. სასახლისა და №3, 4 კოშკების აღწერას ყველგან ვიძლეეთ გათხრებამდე და კონსერვაცია-რესტავრაციამდე არსებული სურათის მიხედვით.

სქე 0,95 მ). კუთხეები ამოყვანილია ქვათლი-
ლებით. სიმაღლეში შემორჩენილია მესამე სარ-
თულის დონემდე. აღმოსავლეთის კედელი მიწის
პირამდეა დანგრეული. დანგრეულია სამხრეთი
კედლის აღმოსავლეთი მონაკვეთიც. ინტერიერ-
ში ნანგრევი ქვა-ლორღის მძლავრი ფენაა ნარ-
მოქმნილი. პირველ-მეორე სართულებს შუა,
სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლებში და-
ტანილია სართულშუა გადახურვის კოჭების
ბუდეები (ტაბ. 7, 72ა).

№3 კოშკიდან დასავლეთით იწყება ვიწრო
და დამრეცი ფერდობი, რომელიც ბუჩქნარითა
და ხეებით არის დაფარული. აღნიშნულ ფერ-
დობზე №3 კოშკიდან დაახლოებით 200 მეტრის
დაშორებით, კიდევ ორი ნაგებობა გვხვდება.

კოშკი №4 დგას ციხის განაპირას (კოორ-
დინატები: X 0296728; Y 4601804). ნაგებია კლდის
ფლეთილი ქვებით კირდულაზე. სიმაღლეში
შემორჩენილია მესამე სართულის დონემდე.
მეორე სართულზე სწორკუთხა კარი აქვს (ტაბ.
8, 72ა, 73).

№4 კოშკიდან დასავლეთით, 50 მეტრის და-
შორებით, მშრალი ნყოფით ნაშენი ბუხრიანი შე-
ნობაა (კოორდინატები: X 0296679; Y 4601822).
იგი ციხის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთით
მდებარე ბოლო ნაგებობაა (ტაბ. 60, 61, 72zs, 81).

ციხის აღწერილი შენობების დიდი ნაწილი
(კოშკების გარდა) მიწის სხვადასხვა სიმაღლერის
ფენით იყო დაფარული. თუმცა, მათი გეგმები
ასე თუ ისე მაინც იკითხებოდა. ციხის გათხრებმა
ზოგიერთი ისეთი შენობაც გამოავლინა, რო-
მელთა შესახებ მანამდე არაფერი ვიცოდით.
ასეთ ნაგებობათა რიცხვს მიეკუთვნება 43 ქვე-
ვრიანი მარანი; აგრეთვე მარნის თავზე გამარ-
თული და ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდზე
მიკვლეული გვიანდელი შენობები და სხვ. ზემოთ
ჩამოთვლილი ნაგებობებიდან ციხის თავდა-
პირველი მშენებლობის პერიოდს განეკუთვნე-
ბა — ზღუდის კედლები, კოშკები, ეკლესია,
სასახლე, მარნები, ჭა (ტაბ. 72ა-11). ისინი განვი-
თარებული შუა საუკუნეების სხვადასხვა ეტაპის
ძეგლებია.

დროის გარკვეული მონაკვეთის შემდეგ ცი-
ხეზე ცხოვრება გვიანდელ შუა საუკუნეებში გა-
ნახლდა. იქ გვხვდება მოგვიანო ხანის ნაგებო-
ბები, რომელთაგან ზოგიერთი ცალკეა აგებული,
ზოგი ადრეულ ნაგებობებში თუ ნაგებობებზე
გაუმართავთ ან მათზე მიუშენებიათ. XVII-XIX
საუკუნეებშიც ინტენსიურად გამოუყენებიათ X
საუკუნის კოშკები. გვიანდელ შუა საუკუნეებში
აგებული შენობები ადრეულ ნაგებობებთან შე-
დარებით მარტივი გეგმარებით და მშენებლობის
მდარე ხარისხით გამოირჩევა.

1. წაჩივრებითი წყაროები ხიხანის ციხისა და აბუსერიძეთა საგვარეულო შუასაბუღ

ციხის მფლობელი იყო აბუსერისძეთა ძლიერი ფეოდალური საგვარეულო, რომლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი გახლდათ XIII საუკუნის ცნობილი მეცნიერი ტბელი აბუსერისძე. აბუსერისძეთა საგვარეულო სამეფო კართან საკმაოდ დაახლოებული ყოფილა. აბუსერისძეთა აღზევება დაკავშირებული იყო იმ მოვლენებთან, რომლებიც მოხდა XI საუკუნის დასაწყისში სამხრეთ საქართველოში ბაგრატიონ უფლისწულთა გამგებლობის ლიკვიდაციის შემდეგად. ლიკვიდირებულ იქნა კლარჯეთის ხელმწიფეების, ტაოელი და შავშეთის მეფეების მმართველობა და მათივე მფლობელობა სამცხე-ჯავახეთში. ამ მხარეების ნაწილი სამეფო დომენად იქცა. მიწების ნაწილი კი მეფემ გადასცა თავის ერისთავებს სამემკვიდროდ ან დროებით სარგებლობაში [შოშიაშვილი 5. 1999:6].

წერილობით წყაროებში აბუსერისძეები უკვე XI საუკუნიდან ჩანან. „მატიანე ქართლისა“ 1028/30 წლების ამბების აღწერისას იხსენიებს ერისთავ იოანე აბუსერისძეს — „ციხე არტანუჯისა ჰქონდა იოანეს ერისთავსა აბუსერსა“ [ქც 1955:293]. ბუნებრივად, არტანუჯის ციხის მფლობელი ეკონომიკურად დიდად შეძლებული და პოლიტიკურადაც საკმაოდ გავლენიანი პიროვნება უნდა ყოფილიყო.

ცნობილია, რომ ბაგრატ IV (1027-1072 წწ.) სასტიკი ბრძოლები ჰქონდა მეფის ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ლიპარიტ ერისთავთან. მას შემდეგ, რაც ბაგრატმა თბილისი დაიკავა (1046 წ.), ლიპარიტი კვლავ აუჯანყდა მეფეს. მან მოტყუებით გამოიყვანა ანისიდან „აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისა, და ხიხათა და ციხის-ჯუარისა და აწყურის ციხის პატრონი, და ივანე ერისთავი, ივანე დადიანი და გუარამ გოდერძის ძე, ბექის ციხის პატრონი, — და შეიპყრნა იგინი ანისის კარსა“ [ქც 1955:300ა.11]. ამ-ჯერად, არტანუჯის მფლობელი უკვე აბუსერია, შესაძლოა იოანეს შვილი. ჩანს, თხუთმე-

ტიოდე წლის მანძილზე აბუსერისძეთა სამფლობელო საგრძნობლად გაზრდილა და არტანუჯის გარდა, ისინი უკვე ფლობდნენ: ხიხანის ციხეს („ხიხათა პატრონი“), ციხის-ჯუარსა და აწყურის ციხეებს [აბუსერისძე ტბელი 1941:18].

შემდგომში ლიპარიტმა ბიზანტიიდან საქართველოში წამოიტანა ბაგრატის ძმა დემეტრე და ის სამეფო კარს დაუპირისპირა. დიდებულითა ნაწილი დემეტრეს მხარეზე გადავიდა, ნაწილი კი მეფის ერთგული დარჩა. რთული ვითარებით კიდევ ერთხელ ისარგებლა ლიპარიტმა და მეფეს მოსთხოვა გაეთავისუფლებინა ივანე ლიპარიტის ძე, რომელიც ბაგრატ IV ჰყავდა მძევლად. სანაცვლოდ ლიპარიტმა გაათავისუფლა მეფის ერთგული აბუსერიძის თავის ციხითა მშვიდობით“ [ქც 1955:300ა.21].

სასირეთის ქალასთან გამართულ მორიგ ბრძოლაში ლიპარიტსა და ბაგრატ IV შორის კვლავ ლიპარიტმა იმარჯვა. „ომსა ამასვე შეიპყრეს აბუსერი და სხუანიცა დიდებულნი მისი თანა“ [ქც 1955:301ა]. როგორც ჩანს, ამ ამბების შემდეგ აბუსერი მალე გარდაცვლილა და არტანუჯის მფლობელად უკვე მისი შვილი გრიგოლი გვევლინება. არყის ციხესთან მომხდარ შეტაკებაში, სადაც მეფე კვლავ დამარცხდა, ლიპარიტმა შეიპყრო სულა, კალმახის ერისთავი „და მრავლითა ტანჯვითა და ძელსა გასუმითა სთხოვეს კალმახი, და არა მისცა. მასვე ომსა სხიდაურს გრიგოლ, ძე აბუსერისი, და სთხოვეს არტანუჯი სიკუდილისა ქადებითა, და მისცა“ [ქც 1955:302ა.1]. ამრიგად, სიკუდილით მუქარის გამო გრიგოლ აბუსერის ძე იძულებული გამხდარა ლიპარიტისათვის არტანუჯი დაეთმო. ეტყობა, გრიგოლის ამ ნაბიჯმა აბუსერისძეებს სამეფო კართან ურთიერთობა საკმაოდ გაუფუჭა. ამაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ შემდგომში აბუსერისძეებს არა თუ არტანუჯი ვეღარ დაუბრუნებიათ, უფრო მეტიც — ციხის-ჯუარიც დაუბრუნებიათ. ბაგრატ IV მიერ ლიპარიტზე გამარჯვების შემდეგ 1058/59 წელს,

როგორც ჩანს, არტანუჯი ბაგრატი თავისთვის დაუტოვებია, ხოლო სულა კალმახელისათვის, რომელმაც ლიპარიტი თავად შეიპყრო და მეფეს მიჰგვარა, გადაუცია ოძრხე, აგრეთვე ციხის ჯვარი, რომელსაც მანამდე აბუსერისძეები ფლობდნენ.³ ამრიგად, აბუსერისძეთა ხელში მხოლოდ ზემო აჭარა რჩება. თუმცა, ისინი მაინც ერისთავთ-ერისთავებად იხსენიებიან.

როგორც წყაროდან ირკვევა, აბუსერისძეები სამეფო კართან დიდად დაახლოებული, მეფის ათრეული საგვარეულო იყო და მეფის მხარდამხარ იბრძოდა ერთიანი საქართველოსა და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისათვის.³ სამეფო კარზე დანიშნულებული საგვარეულო ეკონომიკურადაც საკმაოდ წყლლონიერო ყოფილა. ჩანს, ერთგულების სანაცვლოდ მეფე უხვად ასაჩუქრებდა აბუსერისძეებს. წყაროს ცნობით, XI საუკუნის პირველ ნახევარში, ისინი ფლობდნენ: არტანუჯს, ციხის-ჯვარს, ანჭურის ციხეს და რაც ჩვეულების ყველაზე საინტერესოა, ხიხანის ციხეს („ხიხათა პატრონი“) [ქვ 1955:300ა.ი].

ციხის ისტორიასთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობა არის შემონახული თვით ტბელი აბუსერისძის თხოვნაში, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ხიხანი თავის დროზე ყოფილა „მტერთა ზედა გაცემულნი.“ ციხე ღალატის წყალობით მტერს ჩავარდნიდა ხელში. ტბელის პაპმა აბუსერს და მის ძმას სანანოს კვლავ დაუბრუნებიათ ხიხანი „პრძანებითა ღმრთისა სწორთა პატრონთათა“ [აბუსერისძე ტბელი 1941:67]. სამწუხაროდ წყარო არ აკონკრეტებს მტრის ვინაობას. ლევან მუსხელიშვილის აზრით, მტერი უნდა ვიგულისხმეთ თურქები, რომელთაც ხიხანის ციხის მიტაცება უნდა მომხდარიყო 1190/91 წლებში, როცა კლარჯეთისა და შავშეთის პატრონი გუზან აბულასანის ძე თამარს (1184-1213 წწ.) განუდგა. „გუზან ... გაბატონელი ტაოსკარისა, ვამლოვანისა და სხუთა ციხეთა მრავალთა, წარვიდა ქუეყანასა შაჰმარენისასა“

[ქვ 1955:55ა.ი]. იმ დროს მოხდა „ციხეთა შინა თურქთა შეყენება“ [ქვ 1959:55ა, 56]. ლ. მუსხელიშვილი ფიქრობდა, რომ სხვა ციხეებთან ერთად, თურქებმა ხიხანიც მიიტაცეს. ციხის გათავისუფლება, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტბელი აბუსერისძის პაპას აბუსერს და მის ძმას სანანოს ზედა წილად [აბუსერისძე ტბელი 1941:16-17].

იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის №43 აღაპში, რომელსაც ელენე მეტრეველი XIII საუკუნით ათარიღებდა, მოხსენიებულია ვინმე ივანე აბუსერისძე — „[თუესა ოკდონბერსა ქ.] ამაჲვე დღესა აღაპი და წირვაი აბუსერის ძისა ივანესი“. ე. მეტრეველის აზრით, ის უნდა იყოს ტბელი აბუსერისძის მამა, მოკლული თურქების მიერ 1206 წელს ან ტბელი აბუსერისძის შვილი [მეტრეველი ე. 1962:129-130].

მიუხედავად იმისა, რომ ერთ დროს აღზევებული აბუსერისძეთა საგვარეულო XIII საუკუნეში უკვე დასუსტებულია და აღარ აქვს ოდინდელი პოლიტიკური გავლენები თუ ეკონომიკური სიძლიერე, ისინი მაინც გვეცოცხლებს მეტ-ნაკლებად შეძლებულ საგვარეულოდ. ამას მოწმობს 1281/1282 წლის დოკუმენტი — ნიკოლოზ ქართლის კათალიკოსის დანერლი, მიცემული არვანბეგ საბაისისადმი. მასში აღნიშნულია, რომ ძნელბედობის ფაშს, კლარჯეთში გახიზნულმა დავით მეფემ არვანბეგ საბაისისავე ერთგული სამსახურისათვის უწყალობა კლარჯეთში მდებარე მცხეთის სვეტიცხოვლის სოფელი შეუბანი, რომელსაც „აბუსერეთ საერისთვი და ბეგარი ზედა სდებოდა ...“ [ქართული ისტორიული ... 1984:177-178]. ჩანს, XIII საუკუნის 80-იან წლებში აბუსერისძეთა ზემო აჭარის გარდა, კლარჯეთშიც ერისთავობდნენ და სოფელ შეუბანს ბეგარასაც ახდევინებდნენ.

XIV საუკუნეში აბუსერისძეთა საგვარეულოს შესახებ ცნობები იშვიათად მოგვეპოვება. 1352

3 აბუსერისძეთა გენეალოგიის დადგენაში და ტბელი აბუსერისძის სამეცნიერო-ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლაში დიდი წვლილი მიუძღვის: მ. ბროსეს [Brosset M. 1868], თ. ფორდანიას [ქრონიკები 1897:111-122], ლ. მუსხელიშვილს [აბუსერისძე ტბელი 1941], ე. კეკელიძეს [კეკელიძე ე. 1960:330-331], ა. სიხარულიძეს [სიხარულიძე ე. 1963], ნ. შოშიაშვილს [შოშიაშვილი ნ. 1999:3-12], რ. ხალვაშს [ხალვაში რ. 2005:80-89], გ. გაგუაძეს, მ. ჯაფარიას, რ. ჩაგუნავას [ტბელი აბუსერისძე 1998], თ. ჯოჯუას, ი. ბერიძეს [ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. 2011:221-280] და არაერთ სხვა მკვლევარს [ბიბლიოგრაფია დაწერულია იხ. — ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. 2011:277-280, აგრეთვე კრ. ტბელი აბუსერისძე 800, თბილისი, 1998].

ნლით დათარიღებულ კინელოსურ მინანერში იხსენიება ვინმე ივანე აბუსერისძე ყოველგვარი ტიტულატურის გარეშე [ბერიძე ი. 2010:49; ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. 2011:233].⁴ მინანერის მიხედვით ვიგებთ, რომ ივანე აბუსერისძის სახლში ამ წელს მიდის ამირსპასალარის და სითიხათუნი — „აქა მოვიდა აბუსერისძისა ივანეს სახლსა შიგა / [პატიო]ნისა, ამირსპასალარისა და, პატრონი სით / [იხათუნ] და მისისა მ(?) - [მ(?) ა] — [—] სულისა] ს(?) - [ხ(?) —] / [...]“ [ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. 2011:233]. მეორე კინელოსური მინანერის შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ პირველ მინანერში მოხსენიებული ამირსპასალარი აღებული ჯაყელია [ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. 2011:242]. გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ციტირებული მინანერი უნდა მოგვითხრობდეს აბუსერისძეებსა და ჯაყელებს შორის დინასტიური ქორწინების ამბავს [ბერიძე ი. 2010:51]. შემდგომში დინასტიური ქორწინების ფაქტი უარყოფილ იქნა. გაირკვა, რომ, სითიხათუნი აბუსერისძეთა ოჯახის რძალი არ იყო და მისი აბუსერისძეთა სახლში მისვლა რაიმე სხვა მიზეზით უნდა აიხსნას [ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. 2011:255-256]. როგორც არ უნდა გადაწყდეს ეს საკითხი, ერთი ნათელია — მიუხედავად გარკვეული სირთულეებისა, აბუსერისძენი XIV საუკუნეშიც კვლავ ასე თუ ისე მაინც გავლენიანი საგვარეულოა. სხვაგვარად ცოტა რთულია აიხსნას ივანე აბუსერისძის სახლში სითიხათუნის გამოჩენა. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ის იყო და ისეთი მაღალი სახელმწიფო თანადიდების პირისა, როგორც ამირსპასალარია. ასეთი ოჯახის წევრები კი მთლად დამცრობილ-დასუსტებულ საგვარეულოებში არ სტუმრობდნენ.

XV-XVI საუკუნეებში აბუსერისძეები სამცხე-საათაბაგოს თავადები არიან და ექვემდებარებიან სამცხის ათაბაგებს — ჯაყელებს. ერისთავებად ისინი აღარ იხსენიებიან, მაგრამ აქვთ თავიანთი სათავადო სამფლობელო, მონასტრით, კარის ეკლესიით და სასაფლაოთი

[შოშიაშვილი ნ. 1999:8]. ამის შესახებ მოგვითხრობს XVI საუკუნის პირველი ნახევრის მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის მამულების ნუსხა, სადაც ნახსენებია, რომ „ლობიერნი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა დიასამიძეთა აქუს“. ამას მოსდევს მეორე ცნობა: „აბუსერისძენი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა“ [სამხრეთ საქართველოს ... 1961:34]. თავის დროზე დიმიტრი ბაქრაძე და ლევან მუსხელიშვილი ამ ცნობას XIV საუკუნით ათარიღებდნენ, ხოლო ტექსტს ამგვარად კითხულობდნენ: „დიასამიძეთა აქუს აბუსერისძენი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა“. აქედან გამომდინარე, მათ აბუსერისძენი XIV საუკუნეში დიასამიძეთა ყმადნაფიც აზნაურებად მიიჩნიეს [Шахматов Д. М. 1878:80; აბუსერისძე ტბელი 1941:23]. შემდგომში ქრისტიანე შარაშიძემ გამოაქვეყნა აღნიშნული ტექსტი, სადაც ერთმანეთისგან სრულიად ნათლად არის გამოკრული დიასამიძეთა და აბუსერისძეთა საკითხები. ტექსტის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთი ამგვარად იკითხება — „ლობიერნი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა დიასამიძეთა აქუს“. ამ ფრაზას, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნე, მოჰყვება დამოუკიდებელი ფრაზა აბუსერისძეთა კუთვნილი სასაფლაოთა და ეკლესია-მონასტრის შესახებ — „აბუსერისძენი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა“ [სამხრეთ საქართველოს ... 1961:34]. ასე, რომ მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის მამულების ნუსხაში, სრულიადაც არ არის საუბარი აბუსერისძეთა დიასამიძეებისადმი დაქვემდებარების შესახებ. ამ მოვლენას ადგილი უნდა ჰქონოდა უფრო გვიან.

XVI საუკუნის მეორე ნახევრისა და XVII საუკუნის ნერილობით წყაროებში აბუსერისძეთა საგვარეულო ფაქტობრივად აღარ მოიხსენიება. ჩანს, იმ დროისათვის აბუსერისძეები უკვე აღარ წარმოადგენდნენ მნიშვნელოვან და ანგარიშგასაწევ ძალას, რომელსაც შეეძლო რაიმე გავლენა მოეხდინა ქვეყანაში მიმდინარე პოლიტიკურ მოვლენებზე.

4 მკვლევართა ნაწილი (თ. ფორდანი, ლ. მუსხელიშვილი, ი. სიხარულიძე და სხვ.) ფიქრობდნენ, რომ ივანე აქ მოხსენიებულია ამირსპასალარის ტიტულით, რაც არ დასტურდება [დანერვილებით იხ. ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. 2011:248].

II. სიხანის ციხის შესხავედის ისტორია

სიხანის ციხეზე მკვლევართა ყურადღება ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში მიიპყრო. ციხის პირველი მოკლე და ზოგადი აღწერილობა ეკუთვნის გიორგი ყაზბეგს. მან სიხანი 1874 წელს მოინახულა. გ. ყაზბეგი მიუთითებდა ციხეზე ასასვლელი წარმოუდგენლად რთული ბილიკის, ციხის ტერიტორიაზე არსებული ოთხი კოშკისა და ხუთი ნაგებობის, აგრეთვე ქვით ამოშენებული წყლის აუზის შესახებ. მასვე უნახავს ქვევრები, რომელთაც წვიმის წყლის შემკრებ ჭურჭლებად მიიჩნევდა. საინტერესოა გ. ყაზბეგის ცნობა, რომ ორი კოშკი ერთმანეთთან სასიმაგრო კედლით ყოფილა დაკავშირებული. ქარაფის გასწვრივ აგებული ზღუდის კედლები ციხეზე დღესაც არის აქა-იქ შემორჩენილი, მაგრამ აღარ ჩანს, რომ ისინი კოშკებს აკავშირებდა ერთმანეთთან. თუმცა, №2 კოშკის დასავლეთი კედლის ჩრდილოეთ კუთხეში შეიმჩნევა, რომ ამ ადგილას კოშკს თავის დროზე მიშენებული ჰქონდა ზღუდის საკმაოდ მაღალი კედელი, რომლის დიდი ნაწილი ახლა ქარაფშია ჩაქცეული.⁵ ციხის აღწერისას გ. ყაზბეგი არაფერს ამბობს დარბაზული ეკლესიის ნანგრევების შესახებ. ეტყობა სხვადასხვა ნაგებობაში მან ეკლესია ცალკე ვერ გამოარჩია. მასვე ჩაუნერია მოსახლეობაში შემონახული ლეგენდა, რომლის მიხედვით ციხის აგება თამარ მეფეს უკავშირდება [Kazbeg I. 1875:23-24].

1888 წელს ციხე მოუნახულებია კავკასიის სიძველეთა მკვლევარს პრასკოვია უვაროვას. ციხის აღწერას მან მხოლოდ რამდენიმე სტრიქონი დაუთმო. თუმცა, ეს მოკლე აღწერაც საინტერესო დეტალებს შეიცავს. პ. უვაროვა ხახს უსვამდა ციხის ყოველმხრივ მიუდგომლობას და აღნიშნავდა, რომ გადმოცემის მიხედვით, თამარ მეფის მიერ აგებულ ციხეს

ჰქონდა ერთი განცალკევებით მდებარე საყარაულო კოშკი. გ. ყაზბეგისგან განსხვავებით, პ. უვაროვა მიუთითებდა სასიმაგრო კედლებით დაკავშირებულ არა ორ, არამედ სამ კოშკზე და კედლებში არსებულ რამდენიმე კარზე [Уварова П. 1891:245]. განცალკევებით მდებარე კოშკში ის ალბათ გულისხმობდა №4 კოშკს, რომელიც კომპლექსიდან მართლაც რამდენადმე დაშორებულია (ტაბ. 8, 72ა).

სიხანის ციხის შესახებ საყურადღებო ცნობები შემოგვინახა ეთნოგრაფმა, მწერალმა და საზოგადო მოღვაწემ თედო სახოკიამ. მან ციხე მოინახულა და აღწერა 1896 წელს. „თვით ხირხათის ციხე წარმოადგენს განმარტოებულ და ნონოლა კლდეს, სამივე კუთხივე მახლობელ მთებიდან ხრამებით მოშორებულს და მიუვალს ... გარშემოვლებული აქვს ქვითკირის გალავანი, რომელსაც ჩრდილოეთის მხრივე ნიადაგი გამოსცლია და ჩამოქცეულია. ალაგ-ალაგ გალავანს სარკმელები აქვს ჩატანებული. ერთმანეთზე მოშორებით ხუთი მაღალი კოშკიცა დგას, ხუთივე სანახევროდ დანგრეულები. ციხის შიგნით ნახევრად დანგრეული ეკლესიაცაა. არის აგრეთვე რამდენიმე დამტვრეული და ქვებით საცხე ქვევრები, ნაწილობრივ წყლის შესაკრებად, რადგან მახლობლად წყლის ხსენება არსად არის“ [სახოკია თ. 1950:220].

რომელ ნაგებობას მიიჩნევდა თ. სახოკია მხუთე კოშკად ძნელი სათქმელია. ყველა მკვლევარი, ვინც ციხეზე ასულა — გ. ყაზბეგი, პ. უვაროვა ხ. ახვლედიანი და სხვ. სრულიად მართებულად მხოლოდ ოთხ კოშკს ასახელებდა. გ. ყაზბეგისა და პ. უვაროვასგან განსხვავებით, თ. სახოკიამ ციხეზე შემორჩენილ ნაგებობებს შორის ცალკე გამოყო ეკლესია. საინტერესოა

⁵ №2 კოშკზე მიღებული ზღუდის კედელი კარგად ჩანს XX საუკუნის შუა ხანების ფოტოზე, რომელიც გამოფენილია ხ. ახვლედიანის სახელობის აქარის სახელმწიფო მუზეუმის ექსპოზიციოში. კედლის ჩამორყევა არც თუ შორეულ წარსულში უნდა მომხდარიყო.

მისი ცნობა გალავნის კედლებში არსებული სარკმლების შესახებაც, რადგან სადღეისოდ გალავნის შემორჩენილ კედლებში სარკმლები აღარ შეინიშნება.

ციხის აღწერასთან ერთად თ. სახოკია გამოგვცემს თავისი მეგზურის სოფ. ბაკოს მცხოვრებ მეველეთ დავითაძის მონათხრობს. ის თავის დროზე გ. ყაზბეგსაც ხლებია ციხეზე და უნახავთ ქვა ქართული წარწერით. მ. დავითაძეს ქვის ადგილმდებარეობა ველარ გაუსხენებია — „მაშინ პატარა ვიყავი და აღარ მახსოვს სად იყო“. თ. სახოკიას და მის თანმხლებ პირებს ბევრი უძებნიათ წარწერიანი ქვა, მაგრამ ვერ უპოვიათ [სახოკია თ. 1950:220]. რამდენად შეესაბამება რეალობას გ. ყაზბეგის მიერ ხიხანის ციხეზე ქართულწარწერიანი ქვის მიგნების ამბავი, რთული გასარკვევია. თვით გ. ყაზბეგი ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი აღმოჩენის შესახებ თავის ნაშრომში არაფერს ამბობს.

თ. სახოკიას ჩაუწერია მოსახლეობაში გავრცელებული ლეგენდის რამდენიმე ვერსია, რომელთა მიხედვით ციხე თამარ მეფეს აუგია [სახოკია თ. 1950:223-225]. ამავე ნაშრომში მკვლევარი ვრცლად მოგვითხრობს ხიხანის ციხეში 1815 წელს გამაგრებული ქართული პოლიტიკური ორიენტაციის მქონე სელიმ-ბეგ ხიმშიაშვილისა და სულთანის მიერ გამოგზავნილი ბაბა-ფაშა ფეშლევანის ბრძოლის ამბებს. სელიმ ხიმშიაშვილი ოსმალეზმა ღალატით ჩაიგდეს ხელში და თავი მოჰკვეთეს. ცნობილია მისი უკანასკნელი სიტყვებიც — მე მჭრით თავს, მაგრამ გეტყვით, რომ გურჯისტანი ოსმალის სამუდამოდ არ შერჩება, ამის ხსოვნას მე ჩემს შვილებს დაუტოვებო [სახოკია თ. 1950:221-223].

ხიხანის ციხის შესახებ ცნობები შემონახულია ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ გაზეთში „ივერია“ დაბეჭდილ წერილში — „ხირხათის ციხე

დღევანდლამდე მთლადა სდგას. 1888 წელს აქ მოსკოვის არხეოლოგიური საზოგადოების ბრძანებით, ადგილები დასთხარეს და შიგ ძველ ნივთებს ეძებდნენ, მაგრამ ვერაფერი პოვეს. სურათები კი გადაიღეს“ [ჭიჭინაძე ზ. 1893:№217]. ზ. ჭიჭინაძის ამ ცნობის მიხედვით, თითქოს ისე ჩანს, რომ პ. უფაროვას ხიხანის ციხე 1888 წელს არქეოლოგიურად შეუსწავლია. თუმცა, პ. უფაროვა 1891 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ამის შესახებ არსად მიუთითებდა. მკვლევარმა ხეობაში ყოფნისას მართლაც ჩაატარა მცირე მასშტაბის გათხრები, მაგრამ არა ხიხანის ციხეზე, არამედ ციხის მახლობლად მდებარე სოფ. ბაკოსთან და სოფ. მთისუბანთან, ადგილ ქოჩახის მიდამოებში. მას იქ გაუთხრია ორი ქრისტიანული ხანის სამარხი, რომელთაგან ერთში გულსაკიდი ჯვარი აღმოჩენილა [Уфарова П. 1891:246-247].

შემდეგი მკვლევარი, რომელიც ხიხანის ციხის ისტორიას ეხებოდა იყო ხარიტონ ახვლედიანი. მისი აზრით, ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა არაფერი იცნან ეკლესიის შესახებ და მხოლოდ ციხის არსებობაა შემორჩენილი მათ მეხსიერებაში. ეს კი იმის მაუწყებელია, რომ ციხე XIII საუკუნის ეკლესიაზე უფრო გვიანაა აშენებული და, ამიტომ, ციხე ხალხის მეხსიერებას უკეთ შემორჩა [ახვლედიანი ხ. 1955:32]. ამგვარი დასკვნა საფუძველს არის მოკლებული, რადგან ჯერ კიდევ XI საუკუნეში ბაგრატ IV მეფობისას ერისთავი აბუსერი გვევლინება „ხიხათა პატრონად“ [ქც 1955:300ა.ი]. ბუნებრივია, „ხიხათის პატრონობაში“ წყარო ცარიელ ადგილს კი არა, ციხეს გულისხმობდა და თანაც ისეთ ძლიერ ციხეს, რომ მას მოიხსენიებდა უმნიშვნელოვანესი პუნქტების — არტანუჯის, ციხის-ჯვრისა და ანწყურის გვერდით. ამდენად, სრულიად უეჭველია, რომ ციხე XI საუკუნის

პირველ ნახევარში უკვე ფუნქციონირებდა. რაც შეეხება ხიხანის თავდაპირველი მშენებლობის პერიოდს, ცხადია ციხე XI საუკუნეზე ადრე უნდა იყოს აგებული (იხ. ქვემოთ).

მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ „ეტყობა შენობები კარგად ყოფილა გაფორმებული. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ერთი მრავალთახიანი შენობა; მისი კარები და ფსადიცი ჩუქურთმებით ყოფილა მორთული“ [ახვლედიანი ხ. 1955:40]. უნდა ითქვას, რომ ციხეზე არსებულ ნაგებობათა ძირითადი მახასიათებელი მათი სისადაეა. ვერც ვიზუალურმა დაკვირვებამ და ვერც ჩატარებულმა გათხრებმა ციხის ტერიტორიაზე ვერ გამოავლინა სრულიად მარტივი ორნამენტით შემკული ქვის ერთი ნატეხიც კი. ამდენად, ხიხანის ციხის „შენობების კარგად გაფორმება“ რეალობას არ შეესაბამება.

მცდარია ხ. ახვლედიანის მსჯელობა, რომ თითქმის „ციხის კოშკები და გალავნის მცირე ნაწილი აგურით არის ნაშენი, ხოლო ციხის შიგა შენობები და სხვა — ქვით“ [ახვლედიანი ხ. 1955:44]. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ კოშკების, ზღუდისა თუ ცალკეული ნაგებობების კედლებში აგურის გამოყენება არსად შეინიშნება.⁶

ავტორის მოსაზრებით, ხიხანის ეკლესია აგებულია პირადად კალატოზ ბოლოკ-ბასილის მიერ, რომლის საქმიანობა აღწერილია ტბელი აბუსერისძის თხზულებაში [ახვლედიანი ხ. 1955:32]. თხზულებაში ნახსენებია ბოლოკ-ბასილის მიერ აგებული ყველა ეკლესია, მაგრამ ავტორს არსად აღუნიშნავს, რომ ხიხანის ციხის ეკლესიის მშენებლობაში ბოლოკ-ბასილს რაიმე წვლილი მიუძღოდა. ნაშრომში ამგვარ

მინიშნებას ვერც ვნახავდით, რადგან 1230-იანი წლებისთვის, როცა ტბელი აბუსერისძე ციხის ეკლესიას აშენებდა და აღნიშნულ თხზულებას წერდა, კარგა ხნის გარდაცვლილები იყვნენ არა მარტო ბოლოკ-ბასილი, არამედ ბასილის შვილი იოანე და შვილიშვილი იოსებები. სამივე მათგანს ტბელი აბუსერისძე „ნეტარად“ მოიხსენიებდა [აბუსერისძე ტბელი 1941:11].

რიგი მცდარი დასკვნების მიუხედავად, ხ. ახვლედიანის დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ მან პირველმა დასვა საკითხი ხიხანის ციხის არქეოლოგიური შესწავლის აუცილებლობის შესახებ; გამოაქვეყნა ციხის გენგეგმა, რომელსაც დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა; მოგვცა ციხის ცალკეული შენობების აღწერა; მანვე ციხის ტერიტორიაზე არსებულ შენობებში განასხვავა უფრო მტიკედ ნაგები ადრეული და შედარებით მდარე იერის მქონე მშრალი წყობით ნაგები გვიანდელი შენობები და სხვ. [ახვლედიანი ხ. 1955:29-84].

ხიხანის ძალზე ზოგადი აღწერილობა მოცემული აქვს აჭარის სიძველეთა ცნობილ მეკვლევარს იური სიხარულიძეს თავის ერთ-ერთ ნაშრომში [სიხარულიძე ი. 1962:29-32]. თუმცა, ციხის შესახებ იქ რაიმე ახალ მოსაზრებას ვერ ვხვდებით.

აჭარისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლისას ხიხანის ციხის ისტორიის საკითხებს შეეხო შოთა მამულაძე. წინამორბედი მკვლევარებისგან განსხვავებით, მან აღწერა და აზომა ციხის ცალკეული ნაგებობები — გალავანი, კოშკები, მარანი, ეკლესია და სხვ. გააანალიზა ტბელი აბუსერისძის ნაშრომის ცნობები ეკლესიის დათარიღებასთან

⁶ ციხის გალავნის კედლებში აგურის გამოყენებაზე სხვა ავტორებიც მოუთითებენ [მამულაძე შ. 2000:22]. ჩანს, იქ საქმე გვაქვს ხ. ახვლედიანის გადაუმოწმებელი ცნობის დამოწმებასთან. როგორც უკვე აღვნიშნე, ციხეზე აგურის გამოყენების კვალ არსად შეიმჩნევა.

დაკავშირებით. განსაზღვრა ციხის როლი და მნიშვნელობა აჭარისწყლის აუზის ერთიან თავდაცვით სისტემაში და სხვ. მეკლევარი ციხეს ხშირად ციხე-ქალაქად მოიხსენიებს [მაშულაძე ე. 1993:48-51]. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ მასშტაბურობის მიუხედავად, ხიხანს არა აქვს ქალაქისათვის დამახასიათებელი აუცილებელი ელემენტები და არც წერილობითი წყაროები მიაწვდის მის ციხე-ქალაქობას. ის კლასიკური ციხეა — აბუსერისძეთა ძლიერი ფეოდალური საგვარეულოს რეზიდენცია.

ხიხანის ციხის ისტორიის რიგი საკითხები დიდი ხნის მანძილზე კვლავ შეუწნაველი რჩებოდა იმის გამო, რომ იქ სისტემური არქეოლოგიური გათხრები არ იყო ჩატარებული. ციხის გათხრები კი ბევრ სიძნელეს უკავშირდებოდა. საბჭოთა პერიოდში ციხე თურქეთ-საბჭოთა კავშირის საზღვართან მდებარეობდა. ამის გამო, ეს ტერიტორია მეკლევართათვის ფაქტობრივად დახურულ ზონას წარმოადგენდა. გასული საუკუნის 90-იანი წლების შემდეგ სასაზღვრო ზონაში მოძრაობა უკვე თავისუფალი იყო. მაგრამ ციხის მოუდგომლობა, მის ტერიტორიაზე წყლის უქონლობა და ა. შ. აქ ხანგრძლივი კვლევითი სამუშაოების ჩატარების საშუალებას არ იძლეოდა.

2013 წელს აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს (ხელმძღ. ბ. აფხაზავა) დიდი ძალი-სხმევით მოხერხდა ამ სირთულეების გადალახვა — ციხის ტერიტორიაზე აიგო ხის სახლი; თითქმის სამი კილომეტრი მანძილიდან, ურთულესი რელიეფის პირობებში ციხეზე მიყვანილ იქნა სასმელი წყალი და სხვ. ერთი სიტყვით, შეიქმნა ყველა საჭირო პირობა ციხეზე საფუძვლიანი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ჩატარებისთვის. ამ უაღრესად რთული სამუშაოების განხორციელებაში ფასდაუდებელი ღვაწლი მიუძღვით

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს ყოფილ თუ ამჟამინდელ ხელმძღვანელებს: ქ.ბ. მირანდა ჩარკვიანს, ბ.ნ. ბიძინა აფხაზავას, თენგიზ ცინცაძეს, ლაშა ასლანიშვილს, ზაურ ახვლედიანს; სააგენტოს თანამშრომლებს: გოჩა კახიძეს, ანზორ მიქელაძეს, მინდია შულაძეს.

ციხეზე გათხრები ტარდებოდა 2013-2017 წლებში. ამ ხნის მანძილზე შესწავლილ იქნა ციხის ეკლესია (ტაბ. 9-18); სასახლე (ტაბ. 19-27); ორი დიდი მარანი (ტაბ. 28-41); №4 კოშკი (ტაბ. 8); გვიანდელი შუა საუკუნეების მშრალი წყობით ნაგები შენობები (ტაბ. 42-67). გათხრებისას გამოვლინდა შუა საუკუნეების მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი არტეფაქტი (ტაბ. 68-70).

საველე სამუშაოებში სხვადასხვა დროს მონაწილეობდნენ: ექსპედიციის ხელმძღვანელი დავით მინდორაშვილი (2013-2017 წწ.); არქეოლოგები: გიორგი ლალიაშვილი (2013-2016 წწ.), კახაბერ ქაშაძე (2013, 2015-2016 წწ.), გურამ ჩხატარაშვილი (2017 წ.), გიორგი გოგოლაძე (2017 წ.); არქიტექტორები: თორნიკე ასაბაშვილი (2013, 2015-2017 წწ.), გიორგი მასხულია (2014 წ.). ხედების, საველე და არქეოლოგიური მასალის ფოტოები ეკუთვნის ნაშრომის ავტორს. ზამთრის პეიზაჟები გადაიღო თ. ნულუკიძემ. ნახაზები შესრულებულია გ. მასხულიას (ტაბ. 73, 75¹⁻³, 78, 80¹, 81) და თ. ასაბაშვილის (ტაბ. 74, 75⁴⁻⁵, 76, 77, 79, 80²⁻³, 82-85) მიერ. მასალის ჩანახატები ეკუთვნის ნანა მელქაძეს და გიორგი მინდორაშვილს (ტაბ. 87-98). ნაშრომში წარმოდგენილია ხ. ახვლედიანის მიერ გამოქვეყნებული ციხის გენგეგმის ჩვენს მიერ შეესებული-შესწორებული ვარიანტი (ტაბ. 72).

III. ბანკოთმკიცხვის შუა საუკუნეების განათხიზნაი ქმედებები

1. კოშკი №4. ხიხანის ოთხი კოშკიდან ყველაზე უკეთ არის შემორჩენილი (ციხის დასავლეთ ნაწილში მდებარე №4 კოშკი, რომელიც გაითხიზნა 2014 წელს. ის გეგმით სწორკუთხაა (ფართობი 4,75x3,80 მ, კედლების სისქე — 0,90-1 მ). ნაგებობა კედლის ნატივით ქვეით კირდულაბზე (ტაბ. 8, 724, 73). კუთხეები ამოყვანილია ქვათხიზნულით. სიმაღლეში შემორჩენილია მეორე სართულის დონემდე. ინტერიერში, დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კედლებში სართულშუა გადახურვის კოჭების ბუდეები. მეორე სართულზე, აღმოსავლეთის კედლის სამხრეთ მონაკვეთზე სწორკუთხა შესასვლელია, რომლის ნირთხლები, არქიტრავი და ზღურბლი გათლილ-დამუშავებული ქვისაა. არქიტრავის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ინტერიერის მხრიდან ამოკვეთილია კარის ანჯამის ბუდე. მის მოპირდაპირედ, ზღურბლზეც ასეთივე ბუდეა.

ინტერიერის შემავსებელი ნანგრევი ფენა წარმოადგენილი იყო კდლის ნატივით ქვის, კირდულაბის და ნაშალი მინის კონკლამენტებით. ადგილ-ადგილ გვეხვდებოდა ნახშირიც. ნანგრევი ქვა-ლორღის ზედაპირიდან 1 მეტრ სიღრმეზე დაფიქსირდა კირსნარით მოლესილი იატაკის დონე, თუმცა მოლესილობა ძლიერ დაშლილია. იატაკის ქვეშ გამოვლინდა სრულიად სტერილური, წვრილკენჭოვანი ლორღის ფენა.

კოშკის გათხრებისას აღმოჩნდა კერამიკის ფრაგმენტები — კეცები, ქოთნები, ჯამები, ჩიბუხი; სასისები, რომელთაგან ზოგიერთი მოხატულია წერხაქით; მწვანედ მოქიქილი ჯამები; რკინის ლურსმნები, ასტამი (ტაბ. 7019, 21, 7128, 10, 978). არქეოლოგიური მასალა ზოგადად გვიანდელ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება. თუმცა, საკუთრივ კოშკი ციხის თავდაპირველი მშენებლობის დროინდელია.

ზემოთ აღინიშნა, რომ „მატიანე ქართლისა“ აბუსერ აბუსერისძეს 1046 წლისთვის იხსენიებს კირანუჯის ერისთავად და ხიხათა (ხიხანად), ციხის-ჯერისა და აწყურის ციხის პატრონად [ქც 1955:300-10]. უდავოა, რომ იმ დროისათვის ხიხანზე არა მარტო ამენებულია და ფუნქციონირებს

ნირებს ციხის მთავარი ნაგებობები — სასიმა-გრო კედლები, კოშკები, ციტადელის შიგნით შემორჩენილი ადრეული შენობები და სხვ. არამედ, ხიხანი უკვე იმდენად მნიშვნელოვანი სიმაგრეა, რომ ის ციხე-ქალაქ არტანუჯის, ციხის-ჯერისა და აწყურის ციხეების გვერდით მოიხსენიება. ბუნებრივია, ციხის ფორმირება და მისი დანიშნულება ერთბაშად არ მომხდარა. მისი ძირითადი ნაგებობების — კოშკების და ზღუდის კედლების მშენებლობა XI საუკუნის პირველ ნახევარზე ადრე უნდა დაწყებულიყო. ციხის მთავარი ნაგებობების, მათ შორის კოშკების მშენებლობის პროცესი ძირითადად X საუკუნეზე მოდის. ამ პერიოდს უნდა მიეკუთვნოს №4 კოშკიც, რომელიც აქტიურად გამოყენებითა გვიანდელ შუა საუკუნეებშიც.

2. სასახლე. სასახლის გათხრები 2013-2014 წლებში მიმდინარეობდა. სასახლე მდებარეობს მაღალი ვალაგნით შემოსაზღვრული ციტადელის გარეთ, ციხის ქვედა ტერასაზე. ნაგებობა მინით იყო დაფარული. თუმცა, კარგად ჩანდა სასახლის ორივე კარი და კედლების ნაწილი (ტაბ. 12, 21, 22, 725). ჯერ კიდევ გათხრების დაწყებამდე გაჩნდა საფუძვლიანი ეჭვი, რომ სასახლე დანგრევისა და გაუქმების შემდგომ კვლავ გამოყენებითა. გათხრებმა სრულიად დადასტურა სასახლეზე ვიზუალური დაკვირვებისას გაჩენილი ეჭვი. გვიანდელ შუა საუკუნეებში დანგრეული სასახლის ინტერიერი გაუმართავთ ახალი ნაგებობა, რომელიც სასახლის კედლებისგან განსხვავებით, მშრალი წყობით იყო ნაშენი (ტაბ. 44). იმავე დროს, სასახლის აღმოსავლეთ კედელზე გარედან მიუშენებით მცირე ზომის ასევე მშრალი წყობით ნაგები შენობა (ტაბ. 48). გვიანდელი გადაკეთების კვალი ეტყობა სასახლის დასავლეთ მინაშენსაც. მოგვიანო შენობებში გამოყენებული იყო სასახლის დაშლილი კედლების ქვები და ეკლესიის ლორფინები.

სასახლე დამხრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე (ფართობი 15,70x8,70 მ). თუმცა, საკმაოდ არის გადახრილი ჩრდილო-დასავლეთ

სამხრეთ-აღმოსავლეთით (ტაბ. 19, 74i). კედლები ნაშენია კლდის ფლეთლით ქვევით კირსნარზე. კედელზე სხვადასხვა სიმაღლეზე შემორჩენილი. კედლის მაქსიმალური სიმაღლე დასავლეთ კართან 3,80 მეტრია (ტაბ. 21). ზოგადად, სასახლის კედლებს სიმაღლე დაახლოებით 4 მეტრი ან ოდნავ მეტი შეიძლება ყოფილიყო. სასახლე ერთსართულიანია. გათხრებს არ მოუცია რაიმე მასალა იმის სავარაუდოდ, რომ შენობა ორსართულიანი შეიძლება ყოფილიყო. სასახლეს აქვს მინის ზემოთ კარგად შემორჩენილი, ერთმანეთის მოპირდაპირედ განლაგებული ორი კარი. ერთი კარი მდებარეობს სასახლის დასავლეთი კედლის სამხრეთ კუთხეში. კარი ფსადის მხრიდან ნაგებია დიდი ქვათლილებით. ზღურობლი იატაკის დონეს უსწორდება და შედგება რამდენიმე მოზრდილი ქვისგან. კარის თავსართი კარგად გათლილი მასიური სწორკუთხა ქვაა. კარის სიმაღლე ფსადის მხრიდან 1,55 მეტრია (ტაბ. 21i). ინტერიერის მხრიდან ის თაღოვანია, უფრო ფართო და მაღალი (სიმაღლე 1,83 მ) (ტაბ. 21z). მის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს შემორჩენილია ნორთხლების კვალი ხის კარის გასამართად.

სასახლის მეორე კარი აღმოსავლეთი კედლის სამხრეთ კუთხეშია. ისიც ფსადის მხრიდან ნაგებია მოზრდილი ქვათლილებით (ტაბ. 22i). პირველის მსგავსად თავსართი ქვა აქაც მასიური სწორკუთხა ქვათლილია. ზღურობლი, როგორც საფასადო, ისე ინტერიერის მხრიდან მორლევულია. თუმცა, კარის სიმაღლის დადგენა ძნელი არაა და ჩანს ის 1,75 მეტრი იყო. ინტერიერის მხრიდან მეორე კარიც თაღოვანია. მისი სიმაღლე ინტერიერის მხრიდან 2,30 მეტრი უნდა ყოფილიყო (ტაბ. 22z). აღსანიშნავია, რომ თუ სასახლის დასავლეთი კარიდან პირდაპირ შევდივართ დარბაზში, აღმოსავლეთის კარიდან დარბაზში ჩავდივართ ორსაფეხურიანი კიბით, რომელთაგან ზედა საფეხური ამჟამად მორლევულია და მხოლოდ ქვედა საფეხურია შემორჩენილი. ინტერიერის მხრიდან კარის მარცხენა ნაწილის ქვებზე ხის კარის გასამართი ნორთხებია.

როგორც აღინიშნა, ორივე კარი დატანილია ტრადიციულად არა ნაგებობის ცენტრალურ,

არამედ აღმოსავლეთი და დასავლეთი კედლების სამხრეთ ნაწილში — კუთხეებთან (ტაბ. 74i). სასახლის კართა განლაგება ნაგებობის კუთხეებთან, თანაც ერთ მხარეს, გვაფიქრებინებს, რომ შენობას ჰქონდა ცალფერდა გადახურვა. სახურავი დაქანებული უნდა ყოფილიყო ჩრდილოეთ მხარეს. რაც შეეხება სახურავის საყრდენებს, რომელიც აუცილებლად უნდა ჰქონოდა ამ მასშტაბის ნაგებობას, გათხრებისას სასახლის ცენტრალურ და დასავლეთ ნაწილში, ცენტრალური გრიძი ხაზის კანსერიც აღმოჩნდა იატაკიდან ამოღებული კლდის ძარღვები, რომელთათვის მშენებლებს კუბის ფორმა მოუციათ, კირხსნარით მოუღესავთ და ამგვარად შეუქმნიათ სვეტის საყრდენი ბაზები. ცენტრალური ბაზის ერთი ნაწილი კლდოვანი ძარღვია, ნაწილი კი კლდის ფლეთლით ქვევით არის ამოშენებული კირხსნარზე (ტაბ. 23i). ბაზა კირხსნარითვე ყოფილა მოღესილი. ნალესობის კვალი მას ყველა მხრიდან, მათ შორის ზემოდანაც ეტყობა. მოგვიანებით, როცა დაწვრთული სასახლის ინტერიერში ააგეს ახალი შენობა, სასახლის ცენტრალური ბაზა ნაწილობრივ დაიფარა ახალი ნაგებობის კედლით (ტაბ. 23i).

ცენტრალური ბაზიდან დასავლეთით 3,20 მეტრის დაშორებით მეორე ბაზაა. ისიც კუბის ფორმის კლდის დამუშავებული ძარღვია. მისი ერთი ნაწილი გათხრებისას უკვე მონგრეული დაგვეხდა (ტაბ. 23z, 74i). ბაზაზე აქა-იქ შეინიშნება კირხსნარით ნალესობის კვალი.

სახურავის საყრდენი სვეტის მესამე ასეთივე ბაზა უნდა ყოფილიყო ცენტრალური ბაზიდან აღმოსავლეთით, დაახლოებით იმავე მანძილზე, რა მანძილიც არის ცენტრალურ და დასავლეთ ბაზას შორის (ტაბ. 74i). მესამე ბაზის სავარაუდო ადგილი ექცევა სასახლის ინტერიერში მოგვიანებით აგებული შენობის შიგნით. როგორც ჩანს, სასახლის მესამე სვეტის ბაზა მოგვიანო მშენებლობას შეენიჭა. ამრიგად, სასახლის გათხრებისას აღმოჩნდა სახურავის საყრდენი სვეტების ორი — ცენტრალური და დასავლეთის ბაზა (ტაბ. 23i-z). რაც შეეხება მესამე სვეტის ბაზას, ის აშკარად განადგურებული ჩანს სასახლის ტერიტორიაზე ჩატარებული გვიანდელი მშენებლობის დროს.

სასახლის იატაკი მთლიანად კირხსნარის ორი ნატიმტრის სისქის ფენით ყოფილა დაფარული. კირხსნარი იატაკის კვალი რიგ ადგილებში თვალნათლივ შეიმჩნევა (ტაბ. 45). კირხსნართვე უნდა ყოფილიყო მოლესილი სასახლის ინტერიერი. კედლებზე, განსაკუთრებით კი დასავლეთი კედლის კუთხეში ნალესობის კვალი დღესაც კარგად არის შემორჩენილი (ტაბ. 24).

სასახლის ინტერიერის გათხრებისას ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა კვადრატული გეგმის (ფართობი 3,50x2,40 მ) „შემალღება-ტახტი“, რომელიც იატაკიდან 0,30-0,40 მეტრით არის ამალღებული. მისი კედლები (ბორდიურები) და ზედაპირი მოლესილია კირხსნარის სქელი ფენით (ტაბ. 24, 25, 74). ეს მცირე ფართობის „შემალღება-ტახტი“ უნდა წარმოადგენდეს სასახლის მფლობელთა მოსასვენებელ თუ დასაძინებელ ადგილს, რომელიც დიდი დარბაზიდან ალბათ ხის ტიხარითა და ფარდაებით იყო გამოყოფილი.

სასახლეზე გარედან, დასავლეთი კედლის ჩრდილოეთ ნაწილში მიშენებულია პატარა, საკმაოდ დაზიანებული ნაგებობა, რომლის იატაკი ასევე კირხსნარით ყოფილა მოკეპული. მინაშენის საყარაუდო ფართობია 5x7 მეტრი (ტაბ. 26, 27, 74). სრულიად აღარ არის შემორჩენილი ნაგებობის სამხრეთი კედელი. შენობაში აღმოჩნდა ისეთივე „შემალღება-ტახტი“, როგორიც გვეხდება სასახლის ინტერიერის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში. ამ „შემალღება-ტახტის“ სიმაღლე იატაკის დონიდან 0,40 მეტრია. ის უშუალოდ კედელზეა მიდგმული. „შემალღება-ტახტი“ 2,50x5 მეტრ ფართობზეა შემორჩენილი. ნაგებია კლდის ფართილი ქვით კირხსნარზე და მთლიანად გადალესილია კირხსნარის ფენით, რომლის სისქე ზოგ ადგილას ოთხ სანტიმეტრს აღწევს (ტაბ. 27). ცუდი დაცულობის გამო, არ ჩანს მინაშენის შესასვლელი, რომელიც მას დასავლეთიდან ან სამხრეთიდან უნდა ჰქონოდა.

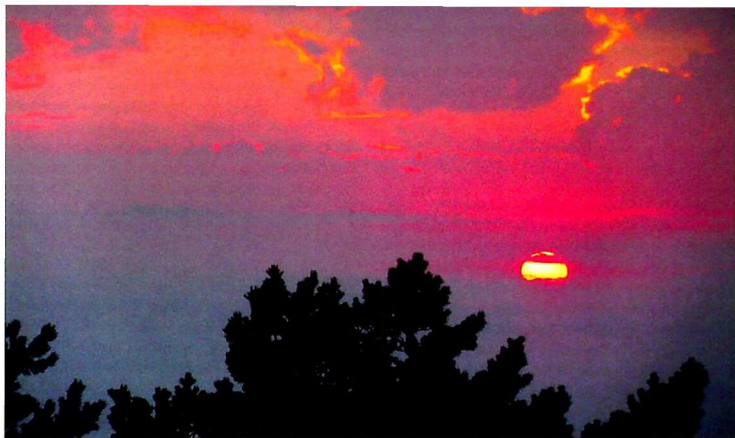
მინაშენს, განსაკუთრებით კი მის დასავლეთ კედელს კარგად ეტყობა გვიანდელი გადაკეთებების კვალი. კედელი, რომელიც ზუთ მეტრამდე გრძელდება, შედგება კირხსნარით შეკრული ქვების მასებისგან, რომლებიც სასახლის

ნანგრევებიდან აუღიანა (ტაბ. 27). ჩანს, გვიან შუა საუკუნეებში, მაშინ, როცა სასახლე უკვე დანგრეული იყო, მისი დასავლეთი მინაშენი აღუდგენიათ და საცხოვრებლად გამოუყენებიათ. იმავე პერიოდში სასახლის ინტერიერში გაუმართათ ბუხრიანი ნაგებობაც. ასეთივე ნაგებობა სასახლის აღმოსავლეთ კედელზე გარედანაც მიუშენებიათ (ტაბ. 19, 20, 2, 74).

აღსანიშნავია, რომ მინაშენისა და სასახლის კედლები არ არის ერთმანეთზე გადაბმული, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მინაშენის აგება სასახლის მშენებლობის პროცესში არ იყო გათვალისწინებული. თუმცა, ისიც აშკარაა, რომ მინაშენი აგებული უნდა ყოფილიყო სასახლის ამენებდნე მალევე, არც თუ დიდი ხნის გასვლის შემდეგ. ამის მტკიცების საფუძველს გვაძლევს ის გარემოება, რომ მინაშენშიც ისეთივე „შემალღება-ტახტი“ მიკეპული, როგორიც სასახლის ინტერიერშია გათხრილი. ერთნაირი მათი სიმაღლე. ორივე ქვითა და კირხსნარით არის აგებული და კირხსნარითვე მოლესილი. როგორც სასახლის, ისე მინაშენის იატაკი ასევე კირხსნარით არის მოკეპული. ამრიგად, სასახლისა და მის დასავლეთ კედელზე მიდგმული ნაგებობის მშენებლობის თარიღები ქრონოლოგიურად ერთმანეთისაგან დიდად არ უნდა იყოს დაშორებული.

სასახლის გათხრებისას საკმაოდ მრავალდ ჩნდებოდა ქვის ლორფინების ნატეხები. მათ შორის ერთი მთელი ნიმუშიც (0,70x0,45 მ) ერილა. ლორფინის მხოლოდ ზედაპირი დამუშავებული. ქვედა მხარე დაუმუშავებელია. მისი ერთი გვერდი რელიეფურია, ქვედა მხრიდან გადასაბმელი ღარი. ლორფინზე ამოკვეთილია სამკუთხა მოყვანილობის სანეჭურჭი (ტაბ. 71). მოუხედავად დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი ლორფინებისა, დაბეჭდვებით შეიძლება ითქვას, რომ სასახლე არ ყოფილა ლორფინით გადახურული და ისინი იქ მოგვიანებით უნდა მიეტანათ დანგრეულ-გაუქმებელი ეკლესიიდან. ლორფინების უმრავლესობა ჩართული იყო გვიანდელი შენობების კედლებში. რთით იყო გადახურული საკუთრივ სასახლე ძნელი სათქმელია.

განვითარებული შუა საუკუნეების სასახლეები, საკულტო ნაგებობებისგან განსხვავ-

ვებში, ჩვენში მცირე რაოდენობით არის შემორჩენილი და მათგან არქეოლოგიურ-არქიტექტურულად სულ რამდენიმეა შესწავლილი (გეგუთი, კეეტერა, ნეკრესი, ნადარბაზევი). ხიხანის სასახლის შესადარებელი თანადროული და დაახლოებით მსგავსი გეგმარების ნაგებობებიდან ნადარბაზევის სასახლე შეიძლება დასახელდეს [ციციშვილი ირ., ზაქარაია პ. 1955: 104]. ამ ორ სასახლეს შორის განსხვავებებთან ერთად საერთო დეტალებიც შეინიშნება. კერძოდ, ყურადღებას იქცევს როგორც ხიხანის, ისე ნადარბაზევის სასახლის ძირითად ნაგებობაზე გარედან მიშენებული სათავსი (ტაბ. 74i, 86i). ერთნაირია ხიხანისა და ნადარბაზევის სასახლეთა კარის გაფორმება — ფასადის მხრიდან სწორკუთხა, ინტერიერის მხრიდან თალოვანი (ტაბ. 21, 22, 74ა, 86ა). საინტერესოა, რომ არც ნადარბაზევში და არც ხიხანის სასახლეში (მხედველობაში გვაქვს სასახლის თავდაპირველი ნაგებობა) არ გამოვლენილა ბუხარის, რომელიც ასეთი დიდი შენობების აუცილებელი ნაწილია. ნადარბაზევის მაგალითზე, ირ. ციციშვილი და პ. ზაქარაია ამ ფაქტს იმით სწინდენ, რომ შენობა მეფის (თუ რომელიმე დიდებულის) სააფხულო რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო [ციციშვილი ირ., ზაქარაია პ. 1955: 109]. ძველი სათქმელია, როგორ ჰქონდათ მოგვარებული შენობის გათბობის საკითხი ხიხანის სასახლეში. იქნებ ნადარბაზევის მსგავსად ციხის მფლობელნი სასახლეს ძირითადად ზაფხულის თბილ თვეებში იყენებდნენ? როგორც არ უნდა გადაწყდეს საკითხი, ფაქტია, რომ თავდაპირველ სასახლეში არ ჩანს გამათბობელი საშუალებები — ბუხარი თუ კერა. თუმცა, არც ის არის გამორიცხული, რომ სასახლეს ბუხარი საშლავს მას შემდეგ, რაც გვიანდელ შუა საუკუნეებში ნაგებობის ინტერიერში ახალი შენობა გამართეს.

ხიხანის სასახლის ცალკეული დეტალების მსგავსება ნადარბაზევის სასახლესთან იმაზე მიუთითებს, რომ ხიხანისა და ნადარბაზევის სასახლეები დაახლოებით ერთი პერიოდის ძე-

გლებია და ორივე მათგანი ინტერსორად გამოიყენებოდა განვითარებული შუა საუკუნეების მანძილზე. ნადარბაზევის შემსწავლელი მკვლევარები არ გამორიცხებდნენ, რომ ის IX-X საუკუნეებში ყოფილიყო აგებული და შემდგომ ხანგრძლივად ფუნქციონირებდა [ციციშვილი ირ., ზაქარაია პ. 1955: 106].

ხიხანის სასახლე ციხის ციტადელის გარეთ მდებარეობს და ამშენებული ჩანს X საუკუნის ზღუდის კედლებზე და კომპლექსი ცოტა მოგვიანებით. სასახლის შესახებ ადრე გამოქვეყნებულ ლიტერატურაში მისი თარიღი ზოგადად X-XI საუკუნეებით განისაზღვრა [მინდორაშვილი დ. 2015: 142; მინდორაშვილი დ. 2017: 323]. ვფიქრობ, სასახლის შენებლობის პერიოდი X საუკუნის მეორე ნახევარსა და XI საუკუნის დასაწყისს არ უნდა სცილდებოდეს.

როგორც უკვე აღინიშნა, სასახლის დანგრევის შემდეგ, მის ინტერიერში გაუმართავ ბუხრთან ნაგებობა (ტაბ. 44, 74z). ერთი ასეთივე ნაგებობა სასახლის აღმოსავლეთ კედელზეც მიუდგამთ (ტაბ. 48, 74z). მოგვიანებით, ასევე გადაუქეთებით სასახლის დასავლეთი მინაშენიც (ტაბ. 27i).

3. 43 ქვევრიანი მარანი. 2015 წელს ციხის ცენტრალურ ნაწილში, ჭის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მისგან სამიოდე მეტრის დაშორებით გამოვლინდა 43 ქვევრიანი მარანი (ფართობი 11x7,50 მ). მასში გამართული ქვევრების დიდი ნაწილი დაზიანებულია (ტაბ. 72a, 80a). ჩრდილოეთიდან მარანი ზღუდის კედლითაა შემოსაზღვრული.⁷ თუმცა, ზღუდის კედელი საკუთრივ მარნის კედლად არ ყოფილა გამოყენებული (ტაბ. 75a). მარანს აღმოსავლეთიდან საზღვრავს კლდის ფენიანი ქვებით მშრალად ნაგები კედელი, რომლის სიგრძე 12 მეტრს აღწევს. კედელი ზოგ ადგილას ქვევრებთან ისე ახლოა, რომ კედლის ძირი ქვევრების მხრებზე გადადის (ტაბ. 75a). ეს მოგვიანო კედელი ტერასის შემაკავებლის ფუნქციას ასრულებდა და მას მარანთან კავშირი არა აქვს. ფაქტობრივად მარნის კედლების დაფიქსირება ვერ მოხერხდა

7 ჩრდილოეთით არსებული ზღუდის კედლის უსაფრთხოების მიზნით მარნის ამ მხარეს დაახლოებით 1-1,50 მეტრი სიგანის ზოლი გაუთხრელი დარჩა. ამიტომ შესაძლოა, ქვევრების რიცხვი — 43 საბოლოო არ იყოს.

იმის გამო, რომ ისინი გვიანდელი ნაგებობები-განაძლიერ არის დაზიანებული.

ქვევრები დიდი, საშუალო და მცირე ზომისაა (ტაბ. 29-33, 75ა). 43 ქვევრიდან სრულად ან თითქმის სრულად მხოლოდ ხუთი ქვევრია შემორჩენილი. დანარჩენი ქვევრების მხოლოდ ქვედა ნაწილებია მიკვლეული.

მსგავსი ფორმა-მოყვანილობისა და ორნამენტის მქონე ქვევრები არაერთია აღმოჩენილი აჭარისხეობის ხეობის განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებზე [მამულაძე შ. 1993:61, ტაბ. 98, 202]. პირზე ნაქდევებითა და ტანზე რელიეფური სარტყლებით შემკული ანალოგიური ფორმის ქვევრები ცნობილია სოფ. ზენდიდის XI-XIII საუკუნეების განათხარი მასალიდანაც [ხალვაში მ., მამულაძე შ., მინდორაშვილი დ. 2017:ტაბ. VIIჟ].

43 ქვევრიანი მარნის თარიღთან დაკავშირებით საინტერესოა, რომ ერთ-ერთ ქვევრთან აღმოჩნდა ცისფერი მინის გრეხილი სამაჯური (ტაბ. 70ზ, 97ზ), რომლის ანალოგები მრავლად არის ცნობილი XI-XIII საუკუნეების საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებიდან [დოლაბერიძე რ. 1969:110-111]. მარანშივეა მიკვლეული მინის ჭურჭლის ძირის ნატიბი, რომელიც ფრაგმენტულია, მაგრამ თავისი იერიით ზოგადად განვითარებული შუა საუკუნეების არტიფაქტია (ტაბ. 70ზ, 97ა).

მარანში აღმოჩენილი ქვევრებიდან მხოლოდ ერთია ნაწილობრივ ჩაკირული (ტაბ. 34ზ), დანარჩენები ჩაუკირავია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მარანი განვითარებული შუა საუკუნეების საწყისი ეტაპის ძეგლია. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ქვევრების ჩაკირვის წესის დამკვიდრებას 1080 წელს საქართველოში მომხდარ დიდ მიწისძვრას უკავშირებდა. ამ დანაგრევული მიწისძვრის შემდგომ უნდა დაეწყეთ ჩვენში ქვევრების მასობრივი ჩაკირვა [ბოხოჩაძე ელ. 1963:143]. საფიქრებელია, რომ

43 ქვევრიანი მარანი ციხეზე X საუკუნის მეორე ნახევარ - XI საუკუნის დასაწყისში გაშენდა.⁸ მარანი და სასახლე დაახლოებით თანადროული ნაგებობებია. მასშტაბური სასახლის მშენებლობას და შესაბამისად ხიხანზე აბუსერისძეთა ხანგრძლივად ცხოვრებას უნდა გამოენიო ციხეზე ასეთივე დიდი მარნის გამართვის საჭიროებაც, რადგან საექვოა 43 ქვევრიანი მარანი მხოლოდ ციხის კოშკებში მყოფი მცველებსთვის ყოფილიყო განკუთვნილი. მარანი არც თუ ხანგრძლივი დროით არსებობდა. როდის და რა მიზეზით მოხდა 43 ქვევრიანი მარნის გაუქმება? საეარაუდოდ, მარანი შეენირა 1190/91 წლებში „ციხეთა შინა თურქთა შეყენება“-ს [ქც 1959:55ა, 56]. როგორც ლ. მუსხელიშვილი ფიქრობდა, სხვა ციხეებთან ერთად თურქებმა ხიხანიც მიიტაცეს. ციხე გაათავი-სუფლა ტბელი აბუსერისძის პაპა აბუსერმა და მისმა ძმამ სანანომ [აბუსერისძე ტბელი 1941:16-17]. სასვებით დასაშვებია, რომ ციხის ალების შემდეგ, დამპყრობელს, რომელიც რელიგია ღვინის სმას უკრძალავდა, მარანი გაუნადგურებინა. როცა აბუსერისძეებმა ციხე გაათავი-სუფულეს, მწყობრიდან გამოსული მარნის სა-ნაცვლიდ, მათ აქ მეორე, პირველთან შედარე-ბით მცირე მარანი ააგეს.

4. 28 ქვევრიანი მარანი. 2014 წელს ექსპე-დიციამ შეისწავლა ციხის მარანი, რომელიც მდებარეობს №2 კოშკის სამხრეთით 17,50 მე-ტრის დაშორებით. გათხრებამდე მასში მხოლოდ ოთხი ქვევრი და ერთი ნაქვევრალის კვალი შეი-ნიშნებოდა (ტაბ. 35). თავის დროზე, მინის ზე-მოთ შემორჩენილი ქვევრების რიცხვი გაცი-ლებით მეტი იყო. მაგ. ხ. ახელედიანი გასული საუკუნის 50-იანი წლებისათვის მარანში ათამდე ქვევრს აფიქსირებდა [ახელედიანი ხ. 1955:40-41]. თ. სახოკია გამორიცხავდა ხიხანის ციხეზე მარნის არსებობას და აღნიშნულ ქვევრებს მხო-ლოდ წყლის დასაგროვებელ ჭურჭლად მიიჩ-

⁸ ხიხანის ციხის გათხრებისადმი მიძღვნილ პირველ პუბლიკაციებში 43 ქვევრიან მარანს წყლის რეზერვუარად მიიჩნევდა და მას XI-XIII სს-ით ვითარდებდა [მინდორაშვილი დ. 2016:81; მინდორაშვილი დ. 2017:327], რაც შემდგომ კვლევა-ძიებამ არ დაადასტურა. ის კლასიკური მარანა — ღვინის შესანახი ნაგებობა. ამასთან, მარნის თარიღიც რამდენიმე დაბედა.

ნევდა იმის გამო, რომ იქ არსად ჩანდა წყარო ან წყალსადენი, რომელიც ციხის წყლით მოა-
მაგებდა [სახლი თ. 1950:220].⁹

ნაგებობის გათხრების შემდეგ გაირკვა, რომ საქმე გვექონდა 28 ქვეყრიან ღვინის მა-
რანთან, რომელიც გამართულია ციხის მკვე-
თრად დამრეცი ფერდის მოსწორებულ ბაქანზე.
შენიშნა გვემთხვევა სწორკუთხედი (ფართობი
10,70x5 მ). დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთ
სამხრეთ-აღმოსავლეთ ხაზზე. კედლები ნაგებია
სხვადასხვა ზომის კლდის ფლეთილი ქვებით
კირხსნარად. წყობის შორიზონტულობა ყო-
ველთვის არ არის დაცული (ტაბ. 36, 72, 75:2).
მარნის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი ქა-
რაფშია ჩატყვული. ამდენად, მისი თავდაპირვე-
ლი სიგრძე გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო.
მარნის კედლები შემორჩენილია 1,50-2 მეტრ
სიმაღლეზე. კედლების გარეპირი უსწორმა-
სწორია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მარანი
ნახევრად მიწური ნაგებობა ყოფილა. საინტე-
რესო გამოდგა მარნის ჩრდილო-დასავლეთი
კედელი, რომლის ცენტრში ამოშენებულია 1,80
მეტრი სიმაღლის კვადრატული გეგმის
(0,90x0,90 მ) სვეტი. სვეტიდან მარნის ორივე
გრძივი კედლის დაბოლოებაზე გადადიოდა
თაღები, რომლებიც ამჟამად ჩატყვულია. თუმ-
ცა, მათი კვალი კარგად შეინიშნება როგორც
კედლის ცენტრში არსებული სვეტის, ისე მარ-
ნის გრძივი კედლების კიდებთან (ტაბ. 37:1).
ჩანს, მარანს შესასვლელი ამ მხრიდან ჰქონდა.
მოგვიანებით, როცა მარანი აღარ ფუნქციო-
ნირებდა მისი შესასვლელი მშრალად ნაგები
კედლით ამოუქოლავთ (ტაბ. 38:2, 75:1).¹⁰ გათ-
ხრებისას არ გამოვლენილა ისეთი მასალა, რაც
მარნის გადაბურვის შესახებ მოგვცემდა რაიმე
ინფორმაციას. საფიქრებელია, მარანი ყავრით
ყოფილიყო დაბურული. საყურადღებოა ის გა-
რემოება, რომ ციხეზე შესწავლილი განვითა-
რებული შუა საუკუნეების ნაგებობებიდან არც
ერთი არ არის მიწური შენობა. ზემოთ აღწე-

რილი მარანი კი ნახევრად მიწურია და ეს შემ-
თხვევითი არაა, ვინაიდან ამგვარ მიწურებში
უკეთესად არის შენარჩუნებული ტემპერატუ-
რის სტაბილურობა, რაც უაღრესად მნიშვნე-
ლოვანია მარნისა და სხვა მსგავსი სამეურნეო
დანისშულების შენობების ნორმალური ფუნ-
ქციონირებისათვის.

მარანში ქვევრები თავდაპირველად კედლე-
ბის გასწვრივ ჩაუდგამთ. შემდგომში, თანდათან
ქვევრებით შეუვსიათ შენობის ცენტრალური
ნაწილიც. თუმცა, ამ შემთხვევაში რიგის სი-
სწორე დაცული არ არის. ქვევრების განსაკუ-
თრებული სიმჭიდროვე მარნის აღმოსავლეთ
ნაწილში შეიმჩნევა. აქ ერთად იმდენი ქვევრია
თავმოყრილი, რომ მათ შორის გაულაც ჭირს
(ტაბ. 36, 37).

28 ქვევრიდან მხოლოდ შვიდი იყო მიწაში
ჩაუკირავად ჩადგმული.¹¹ დანარჩენები ჩაქი-
რულია. ჩაქირული ქვევრების კირხსნარის ფენის
სისქე 5-20 სანტიმეტრს აღწევს (ტაბ. 37:2, 40:2).
ზოგჯერ კირხსნარში ქვები და ძველი ქვევრების
ნატეხებია ჩართული (ტაბ. 41:2). ქვევრების
უმეტესობა მოხრდილია. მარანში გამოვლენილი
ქვევრები თავისი ფორმებით, შემკულობით, ქე-
ცის სტრუქტურითა და ფაქტურით, იმეორებს
აჭარისწყლის ხეობის განვითარებული შუა საუ-
კუნეების მარნებში (ჭვანა, ციხისყელი) თუ
კულტურულ ფენებში არაერთხანს მიკვლეულ
ქვევრებს [მაშულაძე შ. 1993:61].

საეჭოა, ხიხანის ციხეზე ზღვის დონიდან
2230 მეტრზე, საკმაოდ დიდი ტევადობის ორივე
მარანს ერთდროულად ეარსება. 28 ქვეყრიანი
მარანი უნდა აეგოთ მას შემდეგ, რაც 43 ქვე-
ყრიანმა მარანმა XII საუკუნის მიწურულს დამ-
პყრობლის „წყალობით“ შეწყვიტა თავისი არ-
სებობა. 28 ქვეყრიანი მარნის აგების თარიღი
XIII საუკუნის დასაწყისით შეიძლება განისაზ-
ღვროს. გაცილებით ხანგრძლივი უნდა ყოფი-
ლიყო მეორე მარნის ფუნქციონირების პერიოდი.

9 ხ. ახელედიანის აზრით, ქვევრებს ღვინის გარდა, წყლის შესანახადაც იყენებდნენ ხანგრძლივი ალყის დროს [ახელედიანი ხ. 1955:40-44]. ქვევრებს ამგვარი ორმაგი ფუნქცია არ უნდა ჰქონოდა. ისინი ან საღვინეები, ან წყლისთვის განკუთვნილი ჭურჭელი.

10 დიკა გამოქვეყნებულ ნაშრომში მარანში შესასვლელს ქარაფის მხრიდან გულისხმობდნენ [მინდორაშვილი დ. 2017:325].

11 ქვევრების რაოდენობა თავის დროზე უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან მარნის ნაწილი ქარაფშია ჩატყვული.

მოგვიანებით, როცა აბუსერისძეებმა თანდათან დაკარგეს პოლიტიკური გავლენები და საგვარეულო ეკონომიკურადაც საკმაოდ დასუსტდა, ციხეზე ასეთი დიდი ტევადობის მარნის სრული დატვირთვით ფუნქციონირება ნაკლებ საგარეულოა.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევდა, რომ აღნიშნული ქვევრები ნეიმის წყლის რეზერვუარებია [სახოკია თ. 1950:220]. სადღესიოდ ეს მოსაზრება მიუღებელია რამდენიმე გარემოების გამო: 1. წყლისათვის ხიხანის ციხეზე, ციტადელში არსებობდა დიდი მოცულობის ჭა. მართალია, ამჟამად ჭაში მინისქვეშა წყლების შეკრება არ ხდება, მაგრამ შეუძლებელია იმის მტკიცება, რომ 10-11 საუკუნის წინ ჭაში წყალი არ გროვდებოდა; 2. ნეიმის წყლისათვის განკუთვნილ ქვევრებს დახურულ შენობაში არ ჩარგავდნენ იმ უზარალო მიზეზის გამო, რომ ასეთ შემთხვევაში ისინი წყლით ვერ აივსებოდა. თუ დაეუშვებთ იმას, რომ ნეიმის წყალი რაღაც საშუალებებით შეჰყავდათ ნაგებობაში და შემდგომ ის ქვევრებში ნაწილდებოდა, მაინც სრულიად ზედმეტი იყო ამ დანიშნულების ქვევრები მაინცადამაინც მტკიცედ და მკვიდრად ნაგებ თაღოვან შენობაში მოექციათ; 3. წყლის ჭურჭლისათვის არ იყო აუცილებელი ჩაქირვა, რომელიც მარნის 28 ქვევრიდან 21 ქვევრს აქვს; 4. მართალია, იმ გეოგრაფიულ ზონაში, სადაც ხიხანის ციხე მდებარეობს, ვენახი არ ხარობს, მაგრამ წერილობითი წყაროებით ცნობილია, რომ შუა საუკუნეებში ბარიდან მთაში აჰქონდათ ყურძნის ტყბილი, რომლის დადუღება ადგილობრივ მარნებში ხდებოდა. ამ მხრივ საინტერესოა ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა: "ტყბის მოიტანდნენ ბარდამ, ჩაასხმენ აქა [იგულისხმება თრიალეთი დ. მ.] და დადგების ღვინო კეთილი და გემოიანი" [ქვ 1973:319¹⁶-17]. თუ როგორ აჰქონდათ ყურძნის ტყბილი ბარიდან მთაში, კერძოდ მთიულეთში, ვახუშტი ბაგრატიონი თავისი თხზულების სხვა დახვეწასაც მოგვითხრობს: "მთიულეთი ... არს უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლიანი. არამედ მოიღებენ ბარიდამ ტყბილსა, მთაასხმენ აქა ... და დადგების ღვინო კეთილი, თეთრი და ტყბილი" [ქვ 1973:355²-356:1²].

ბარიდან ყურძნის ტყბილის ამოტანა და მისი ადგილზე დადუღება აბუსერისძეთა ძლიერ ფეოდალურ საგვარეულოს არ უნდა გასჭირვებოდა. ჩანს, თავისი სამყოფი ღვინის დიდ მარაგს ისინი ხიხანის ციხის მარნებში ინახავდნენ.

მარანში ქვევრებისა და ქვის სარქველების გარდა (ტაბ. 41^ა-4) აღმოჩნდა კერამიკის ნატეხები. კერამიკული ნაწარმიდან საინტერესოა დოქის ნატეხი, რომელზეც ამოკანრულია ჯვარი (ტაბ. 95^ა).

5. ეკლესია. ციხის აღმოსავლეთ ნაწილში, ოვალური გალავნით შემოსაზღვრული მაღალი ტერასის ცენტრალური ნაწილის ჩრდილოეთ კიდეში, ქარაფის პირას მდებარეობს ეკლესია (ტაბ. 9-18, 72^ა). ნაგებობა გათხარა 2013 წელს. ეკლესიის ასაგებად მშენებლებს შეეუბრვიათ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ მიუერთად დაქანებული კლდოვანი ნიადაგი. ამიტომ, სამშენებლო მოედნის ნიველირების მიზნით, დამრეცი კლდოვანი მასივის სამხრეთ და დასავლეთ ნაწილში აუგიათ ორი კედელი. სუბსტრუქციის სამხრეთი კედელი აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზეა დამხრბილი. ის 1,80-2 მეტრი სიმაღლისაა, ეკლესიის სამხრეთი კედლის პარალელურია და გრძელდება 6,50 მეტრზე (ტაბ. 10¹).

სუბსტრუქციის ჩრდეთ, დასავლეთის კედელი, დამხრბილია მეორე-სამხრეთ ხაზზე და პირველ კედელს ებმის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში. 7,50 მეტრი სიგრძისა და 1,70 მეტრი სიმაღლის კედელი ეკლესიის დასავლეთი კედლის პარალელურია (ტაბ. 10²). ორივე კედელი ნაშენია კლდის ნატეხი, ნაწილობრივ დამუშავებული ქვებით, კირხსნარზე. ამრიგად, როგორც ვნახეთ, ეკლესიის აგებამდე მშენებლებს დამრეცი კლდოვანი მასივი მოუხსნორებიათ, რისთვისაც ორი საკმაოდ მყარი კედელი აუგიათ.

ეკლესია, რომლის დიდი ნაწილი დანგრეულია, გათხრებამდე ნაწილობრივ მინით იყო დაფარული. თუმცა, ნაგებობის გეგმა მაინც იკითხებოდა (ტაბ. 9). გათხრების შემდეგ უფრო სხვათადად გამოიკვეთა ეკლესიის კონსტრუქციები და ცალკეული დეტალები. გარდა ამისა, ნაგებობის გათხრებმა გამოავლინა საკმაოდ საინტერესო

არქეოლოგიური მასალაც. დარბაზული ეკლესიის სიგრძე 7,70 მეტრია, სიგანე — 5,20 მეტრი.¹² 0,60 მეტრი სისქის კედლები, რომელთა სიმაღლე დღეისათვის 1,50 მეტრზეა შემორჩენილი, დაშენებულია ერთსაფეხურიან ცოკოლზე (ტაბ. 11).¹³ კედლები ნაშენია კლდის ნაწილობრივ დამუშავებული საშუალო ზომის მონაცრისფრო, იშვიათად მონითალო ფერის ქვათილებით კირდულაზე. მოზრდილი ქვათილები კედლის წყობის ქვედა რიგში, და ისიც მხოლოდ რამდენიმე ადგილას არის გამოყენებული. ქვების რიგების შორიზონტულობა ნაკლებადაა დაცული. სამხრეთი კედლის საფასადო ქვების ერთ-ერთი ქვედა რიგი საკურთხეველის მხარეს ისეა დალაგებული, რომ თაღის შთაბეჭდილებას ტოვებს. თუმცა, აქ თაღთან არ გვაქვს საყმა (ტაბ. 11). ქვები თაღისებურად არის აგვრეთე დაწყობილი ინტერიერში, საკურთხეველის კედლის ჩრდილოეთ და სამხრეთ ნაწილში (ტაბ. 12). დასავლეთი კედლის წყობაში, ჩრდილოეთ მხარეს ჩართულია სქელკეციანი ქვეერის გვერდის ნატიხი, შემკული რელიეფური სარტყელით. ამგვარად შემკული ქვეერები ციხის მარცხენა კუთხრების დროსაც ჩნდებოდა.

ეკლესიას შესასვლელი ჰქონდა სამხრეთიდან. შესასვლელის ზღურბლის მოზრდილი ქვა აქ ახლაც კარგად არის შემორჩენილი. თუმცა, კედლები ორივე მხრიდან იმ დონემდეა დაზარებული, რომ კარის სიგანის ზუსტი ზომის დადგენა ვერ ხერხდება (ტაბ. 13). ეკლესიას შესასვლელი შეიძლება დასავლეთიდანაც ჰქონდა. დასავლეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში შემორჩენილია სხვებზე მოზრდილი და შედარებით უკეთ დამუშავებული ქვა, რომელიც შესაძლოა ზღურბლის ქვა იყოს (ტაბ. 16). სამუხაროდ, კედლის ეს ნაწილიც ისეა დაზიანებული, რომ კარის სიგანის დაფიქსირება აქაც ვერ ხერხდება.

ეკლესიის იატაკი მოგებული ყოფილა კლდის ფლეთილი ფილებითა და კირხსნარით. იატაკი კარგად არის შემორჩენილი მხოლოდ ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში 1,80x1,60 მეტრ ფართობზე (ტაბ. 13).

ნახევარწრიული საკურთხეველი ჩანერგილია ეკლესიის სწორკუთხა გეგმაში (ტაბ. 14).¹⁴ საკურთხეველის კირხსნარით ნაგები არდაგანის მხოლოდ ჩრდილოეთი ნაწილია შემორჩენილი 2,10 მეტრ სიგრძეზე. არდაგანი საკურთხეველის შუა ნაწილამდე გრძელდება და შემდეგ წყდება (ტაბ. 14). ქვეი არაა, რომ მისი დანარჩენი ნაწილი საგანგებოდ არის მომგებული მას შემდეგ, რაც ეკლესიამ ფუნქციონირება შეწყვიტა. საკურთხეველში მისი სამხრეთი კედლის გასწვრივ აღმოჩნდა ერთმანეთის გვერდისგვერდ განლაგებული სამი პატარა ქვეერი. ისინი მინამი ჩაუკირავად ჩაერგა (ტაბ. 15). ქვეერების პირზე ჯერ კიდევ სველ თიხაზე ამოეკანრათ სამ-სამი ჯვარი. ქვეერები ამ ადგილას უნდა ჩაერგათ მოგვიანებით, როცა ეკლესიას თავისი ფუნქცია უკვე დაკარგული ჰქონდა. ამგვარი დასკვნის საფუძველს იძლევა ის გარემოება, რომ არდაგანის სამხრეთი ნაწილის არსებობის შემთხვევაში ის ზედ ქვეერებზე გადაივიდა (ტაბ. 15, 76). ამდენად, შეუძლებელია, რომ ეკლესიაში ქვეერებმა და საკურთხეველის არდაგანს თანადროულად ეარსება. იმის გამო, რომ ეკლესიის ინტერიერში ნიადავი კლდოვანია, ხოლო ქვეერების ჩასადგმელად ბუნებრივი ღრმული მხოლოდ საკურთხეველში იყო, სწორედ ეს ადგილი გამოუყენებიათ ქვეერებისათვის. ხოლო, რადგანაც ქვეერების გამართვას საკურთხეველის სამხრეთი ნაწილის არდაგანი უშლიდა ხელს, ამიტომ ის მოუწინავედა.

ეკლესიას არა აქვს პილასტრები. როგორც ჩანს, გადაბურვის კამარა უშუალოდ ეყრდნობოდა გვერდით კედლებს. კედლებზე არ შეიმ-

12 გათხრებამდე ეკლესიის ფართობი განისაზღვრებოდა 5,50x3,50 მეტრით [მამულაძე შ. 1993:51].

13 სათანადო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ეკლესია დგას ორსაფეხურიან ცოკოლზე [მამულაძე შ. 1993:51]. ცოკოლის ორი საფეხური მხოლოდ ეკლესიის სამხრეთი კედლის მიჯრე მონაკვეთზე, შესასვლელთან შეიმჩნევა. დანარჩენ ადგილებში ის ყველგან ერთსაფეხურიანია.

14 განძის მაძიებლებს თავის დროზე საკურთხეველის მთელი ფართობი მოეთხარათ დაახლოებით ერთ მეტრ სიღრმეზე. მათივე „ნამოღევანის“ შედეგია ის, რომ ქვეერები დასხვრეულად დავცხვდა. ქვეერების ცალკეული ნატიხები ეკლესიის მივლ ტერიტორიაზე იყო მომდგმული.

ჩნევა რაიმე ორნამენტი. არც გათხრების დროს აღმოჩენილა ორნამენტისანი ქვები, სარკმლის დამუშავებული თავსართები, კარნიზები თუ სხვ. ეტყობა ეკლესიის ფასადი არ გამოირჩეოდა მრავალფეროვანი მორთულობით (ტაბ. 16-18).

ეკლესიაზე კირხსნარის შეღესილობის ან მოხატულობის რაიმე კვალი არ შეინიშნება. შეღესილობისა თუ მოხატულობის ფრაგმენტები არც გათხრების დროს აღმოჩენილა. მიუხედავად ამისა, საფიქრებელია, რომ ეკლესია თავის დროზე შეღესილ-მოხატული იყო.

ეკლესიის დასავლეთით მიმდებარე ქვაბულის თხრისას აღმოჩნდა ლორფინი (ტაბ. 15ა). ჩანს, ნაგებობა ლორფინით ყოფილა დახურული. აღსანიშნავია, რომ ანალოგიური ლორფინები მრავლად გამოუყენებიათ გვიანდელი შუა საუკუნეების ნაგებობების მშენებლობის დროს.

შუა საუკუნეების აჭარისწყლის აუზისათვის ძირითადად დამახასიათებელია მარტივი გეგმის დარბაზული ტიპის ეკლესიები — სხალთა, ვერნები, თიკანაური, კალოთა, ვანაძეები, საციხური. სამეკლესიანი ბაზილიკა ჯერჯერობით მხოლოდ თხილვანიდანაა ცნობილი [მამულაძე შ. 1993: 100]. ხიხანის ციხის ეკლესიაც დარბაზულ ეკლესიათა ჯგუფს მიეკუთვნება. აჭარაში დარბაზული ტიპის ეკლესიათა პოპულარობაზე თვით ტბელი აბუსერისძე მიუთითებდა თავის თხზულებაში — „აღეშენეს ეკლესიანი, ერთეკლესიად ნოდებულნი“-ო [აბუსერისძე ტბელი 1941: 55; მამულაძე შ. 1993: 168]. როგორც იმავე თხზულებიდან ირკვევა, ხიხანის ციხის ეკლესიის ამშენებელი თავად ტბელი აბუსერისძე უნდა იყოს. ამაზე მიუთითებს მისი შემდეგი სიტყვები

— „წმიდათა ღმრთისათა მეოხებაჲმან მეცა მონიჭოს სრულქმნაი ჩემგან სამუშაოდ კადრებულისა ხიხათა ეკლესიისაი“ [აბუსერისძე ტბელი 1941: 66].

ტბელ აბუსერისძეს წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიის აგება თავისი უფროსი ძმების აბუსერისა და ვარდანის ბრძანებით დაუწყია. ავტორი აღნიშნავდა, რომ ძველი ეკლესიის¹⁵ სიმცირის გამო მასში მრევლი უკვე ვეღარ ეტყოდა და ამ მიზეზმა განაპირობა ახალი ეკლესიის მშენებლობა — „და მაიძულა ეკლესიისა მცირაობითა ერისა ვერ დატევნამან და ჯარისა მიზეზითა გულსმოდგინებისა მათისა ნაკლოვანებაჲმან. და ძუელი სახლოვანი დაშლილ იყო. და ამისათვის ხელეყავ შეკადრებად აღმშენებისა, რომლისა სრულქმნაი მანვე ახოვანმა მოგუანიჭოს“ [აბუსერისძე ტბელი 1941: 67]. ეკლესიის აგება მრევლს საკმაოდ გასჭირვებია. ყველაზე დიდი სირთულეები კი სოფელ ბაკოს მცხოვრებლებს გადაუტანიათ. „მამულისა ჩუენისა კაცთა, ნესისაებრ, დიდი ჭირი ნახეს, გარნა ბაკოელთა მეტის-მეტად დიდი მოიჭირევს, რომელთა ვაზირობითა და შემოხუენითა ხელეყავ ეკლესიისა მრავლითა სახლოვნებითა აღმშენებაი“ — წერდა ტბელი აბუსერისძე [აბუსერისძე ტბელი 1941: 67].

ლ. მუსხელიშვილის აზრით, თხზულება დანერგილი უნდა იყოს 1231-1235 წლებს შორის. ამდენად, ეკლესიაც, რომლის მშენებლობის შესახებ ტბელი აბუსერისძე მოგვითხრობს, უნდა დათარიღდეს XIII საუკუნის 30-იანი წლებით [აბუსერისძე ტბელი 1941: 67; მამულაძე შ. 1993: 117].

15 გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ახალი ეკლესიის ადგილზე შესაძლოა ხის პატარა ეკლესია მდგარიყო [მამულაძე შ. 1993: 116].

IV. გვიანდელი შუა საუკუნეების განათხიზარი ნაგებობები

ციხის ტერიტორიაზე შემორჩენილი გვიანდელი შუა საუკუნეების ნაგებობების უმრავლესობა არქეოლოგიურად შესწავლილია. სამი ნაგებობა გალავნის კედელზეა მიშენებული. მათგან ორი გეგმით კვადრატულია, ერთი — ოვალური. დანარჩენი ნაგებობები ცალკე მდგომარეობაშია. კვადრატული გეგმის შენობებია. ფუნქციურად აღნიშნული ნაგებობები ორ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: I. დამხმარე შენობები გამათბობელი საშუალებების გარეშე და II. ბუხრიანი შენობები. პირველი ჯგუფის ნაგებობა ექვსია.

1. ციხის ცენტრალურ ნაწილში არსებული ჭიდან დასავლეთით, 1 მეტრის დაშორებით მდებარეობს გალავანზე მიშენებული ოვალური კედლიანი ნაგებობა (ფართობი 5x3,40 მ), რომელიც 2015 წელს გაითხარა (ტაბ. 42). შენობას შესასვლელი აქვს ჩრდილოეთ მხარეს (ტაბ. 42). გალავანზე მიშენებული მშრალი წყობით ნაგები კედელი 1,60 მეტრ სიმაღლეზეა შემორჩენილი. კარიდან შენობის კედელი ოვალურად მიემართება სამხრეთ-აღმოსავლეთით და გალავანის გზის (ტაბ. 42, 72, 77). შენობის იატაკი მიწაზეა (ტაბ. 43). მშრალი წყობით ნაშენ კედელთან აღმოჩნდა ერთ ადგილას თავმოყრილი ზარბაზნის 166 ჭურვი (ტაბ. 43). ჭურვები სამი სხვადასხვა კალიბრისაა (ტაბ. 43). ჭურვები შემორჩენილი უნდა იყოს 1815 წლიდან, როდესაც გაიმართა ბრძოლა ხიზანის ციხეში გამავრცელებელ სელიმ-ბეგ ხიმშიაშვილის ძალებსა და ბაბა ფაშა ფეშლევანის ჯარს შორის. ჩანს, სელიმ-ბეგის დატყვევებისა და მისი სიკვდილით დასჯის შემდეგ, ნაგებობაში არსებულ საბრძოლო მასალას ევალიან მიხედა და ის განიშარხა.

2. ციხედულის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ზღუდის კედელზე მიშენებული იყო ნაგებობა, რომელიც 2016 წელს იქნა შესწავლილი (ტაბ. 62, 72, 73). 2,35x2,40 მეტრი ფართობის მქონე შენობის ჩრდილო-დასავლეთ კედელს ნარმოადგენს გალავანი, რომელიც ამ მონაკვეთში 6 მეტრ სიმაღლეზეა შემორჩენილი (ტაბ. 62, 82).

ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედელი მშრალი წყობით არის ნაშენი. კედლის გარეპირი უსწორმასწოროა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ შენობა ამ მხარეს მიწური იყო. ნაგებობის ეს კედელი ფაქტობრივად ტერასის შემაკავებელი კედელია, რომელიც ზღუდიდან იწყება და ეკლესიის დასავლეთით მდებარე ბაქისაკენ მიემართება 5,40 მეტრ სიგრძეზე (ტაბ. 82). ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედელი მიდგმულია ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელზე, რომელიც როგორც უკვე ითქვა, ტერასის შემაკავებელი კედელიც არის (ტაბ. 82).

ნაგებობას შესასვლელი ჰქონია სამხრეთ-დასავლეთ კედელში. ის თითქმის ძირამდეა დანგრეული (ტაბ. 62, 82). იატაკი მიწაზეა ნილია. გათხრებისას ქვა-ლორღის სქელ ფენაში აღმოჩნდა გვიანდელი შუა საუკუნეების კრამიტის რამდენიმე მცირე ფრაგმენტი. თუმცა, საეჭვოა ნაგებობა კრამიტით ყოფილიყო დახურული. ისინი აქ შემთხვევით ჩანან მოხვედრილი სხვა გვიანდელი ნაგებობებიდან.

3. ციხედულის ტერიტორიაზე №2 კოშკსა და 43 ქვევრიან მარანს შორის არსებულ ჩაღრმავებულ ნაწილში 2017 წელს გაითხარა კვადრატული გეგმარების (ფართობი 4,80x4,50 მ) მიწური ნაგებობა, რომლის კედლები ნაწილობრივ ფლეთილი ქვებით. წყობა მშრალია (ტაბ. 66, 72, 85). ნაგებობის კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 2,20 მეტრია. შენობის აღმოსავლეთი კედელი მთლიანად მიწაშია გამართული. კედლის წყობა ინტერიერის მხარეს წესიერია, ექსტერიერის მხარეს — არანეატივი. კედლების ამგვარად აგება ციხის ყველა მიწური ნაგებობისათვის არის დამახასიათებელი [მინდორაშვილი დ. 2017: ტაბ. XX-XXVIII]. თითქმის მთლიანად არის დანგრეული შენობის დასავლეთი კედელი, რომლის ცენტრალურ ნაწილში კარი ყოფილა გამართული. შენობის იატაკი მიწაზეა ნილი და კლდოვანი მასივია. მის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დაფიქსირდა ნახშირისა და ნაცრის

კვალი. ნაგებობის ფუნქცია გაურკვეველია. ნაგებობა თავისი მშენებლობის წესით, ხასიათითა და ხერხებით, აგრეთვე მასში აღმოჩენილი არქიტექტებით — დოქი, ჯამი, ჩიბუხი და სხვ. (ტაბ. 70ა, 71ა, 941, 971ა), გვიანდელ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება.

4. სასახლიდან სამხრეთ-დასავლეთით 21 მეტრის დაშორებით მდებარე ქვაბულში 2017 წელს გაითხარა მიწური ნაგებობა (ტაბ. 66ა, 671, 721ა, 85ა). შენობის აღმოსავლეთი კედელი, რომლის სავარაუდო სიმაღლე დაახლოებით 2,20 მეტრია, მიშენებულია კლდის მასივზე (ტაბ. 85ა). კედლები ნაგებია საშუალო და მომცრო ზომის კლდის ფლეთილი ქვებით. წყობა მშრალია. კლდის მასივში, რომელზეც კედელია მიდგმული, სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს, იატაკის დონიდან 1,20 მეტრ სიმაღლეზე შემორჩენილია პატარა ფოსო, რომელშიც შესაძლოა ხის ბოძი იყო გამაგრებული (ტაბ. 671). ნაგებობაში შესასვლელი შენობის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში უნდა ყოფილიყო (ტაბ. 85ა). შენობის გათხრებისას აღმოჩნდა გვიანდელი შუა საუკუნეების თხიხის ჭურჭლის რამდენიმე უსახური ფრაგმენტი. რაც შეეხება შენობის ფუნქციას, გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ის საცხოვრებლად არ გამოდგებოდა. თუმცა, სხვა რა ფუნქცია შეიძლება პქონოდა განათხარ ნაგებობას, ამის გარკვევა რთულია.

5. სასახლის დასავლეთით, სასახლესა და №3 კოქს შორის არსებულ ხელოვნურ დავა-კებაზე 2017 წელს გაითხარა ნაგებობის ნაშთი, რომლის შემორჩენილი ფართობია 4x3,70 მეტრი (ტაბ. 67ა, 721ა, 85ა). შენობა დამზრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე. მისი სამხრეთი კედელი მთლიანად არის დანგრეული. იატაკი მიწატეკნილია. კედლები ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვებით. წყობა მშრალია. სავარაუდოდ, შესასვლელი ნაგებობას სამხრეთიდან უნდა პქონოდა.

შენობის გათხრებისას, იატაკის დონეზე აღმოჩნდა კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტი — კეცი, სამარილო და დოქის გვერდის ნატეხი (ტაბ. 971). კერამიკული ნაწარმი თავისი იერსახით გვიანდელ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება.

6. გვიანდელ შუა საუკუნეებში გადაუკეთებულია სასახლის დასავლეთი მინაშენი თავისი „შემაღლება-ტესტით“. გვიანდელი სათავსის დასავლეთ კედლად გამოუყენებიათ სასახლის კედლების მოზრდილი ნანგრევები (ტაბ. 26-27, 721). სათავსის დანარჩენი კედლები აღარ არის შემორჩენილი. არ არის გამორიცხული, სათავსში შესასვლელად სასახლის კუთვნილი დასავლეთი კარი ყოფილიყო გამოყენებული.

გვიანდელი შუა საუკუნეების შენობათა II ჯგუფს შეადგენს ბუხრიანი ნაგებობები. ციხის ტერიტორიაზე რვა ასეთი შენობა არის გამოვლენილი და არქეოლოგიურად შესწავლილი.¹⁶

1. როგორც უკვე აღინიშნა, სასახლის გათხრებამდეც ჩანდა, რომ ის შემდგომში კვლავ გამოუყენებიათ საცხოვრებლად. მაგრამ აუთვისებიათ არა სასახლის მთელი ფართობი, არამედ მხოლოდ მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, სადაც გაუმართავთ პატარა შენობა (ფართობი 5,60x4,70 მ) (ტაბ. 44, 721ა). ნაგებობა გაითხარა 2013 წელს. შენობის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი კედლები მიდგმულია სასახლის კედლებზე (ტაბ. 74). მათი მაქსიმალური სიმაღლე 1,90 მეტრს აღწევს. მშრალად ნაგები კედლების წყობაში მეორადი გამოყენებით ჩართულია სასახლის კირხსნარის კვალიანი ქვები და ეკლესიის ლორფინები (ტაბ. 461). აქედან გამომდინარე ცხადია, რომ გვიანდელი შენობა მხოლოდ მაშინ შეიძლება დაეგოთ ამ ადგილას, როცა სასახლე და ეკლესია უკვე დანგრეული იყო.

შენობას შესასვლელი აქვს სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ კუთხეში (ტაბ. 462ა). აღმოსავლეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში

16 სავარაუდოდ ბუხრიან ნაგებობათა ჯგუფს უნდა მიეკუთვნებოდეს 1955 წელს ხ. ახვლედიანის მიერ გამოქვეყნებულ ციხის გეგმაზე ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს დატანილი ერთი ნაგებობა (ტაბ. 72ა), რომლის კვალი სადღესოდ აღარ ჩანს.

ბუხარია. ბუხრის ზედა ქვა ნაწილობრივ არის გათლილი და ოვალური მოყვანილობა აქვს (ტაბ. 471). ბუხრის სამხრეთით, იატაკიდან 1,30 მეტრ სიმაღლეზე შემორჩენილია პატარა თახჩის ნაშთი. შენობის დასავლეთი კედლის ფასადი არანესიერადაა ნაწყობი. ასეთი რამ მხოლოდ მაშინ ხდება, როცა კედელი გარედან მინით არის დაფარული და უხილავია.¹⁷ იატაკზე აქა-იქ შემორჩენილია კირხსნარის ნალექობა, რომელიც თავდაპირველი სასახლის დროინდელია (ტაბ. 452). ისე კი გვიანდელი შენობის იატაკი მიწატეპნილია.

2. მეორე ნაგებობა სასახლის აღმოსავლეთ კედელზე გარედან იყო მიშენებული (ტაბ. 48, 721). შენობა შესწავლით იქნა 2013 წელს. ის გეგმით კვადრატულია (ფართობი 4,10x3,40 მ). 1,60 მეტრ სიმაღლეზე შემორჩენილ მშრალად ნაგებ კედლებში ჩართულია სასახლის კირხსნარის კვადრატული ქვები და ეკლესიის ლორწინები. ნაგებობის კარი ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ კუთხეშია (ტაბ. 491, 742). შენობის აღმოსავლეთი კედლის ცენტრში ბუხარია გამართული. ბუხრის თავსართი ქვა გათლილია და მას თაღოვანი მოყვანილობა აქვს (ტაბ. 492). ნაგებობის ჩრდილოეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში იატაკიდან 1,45 მეტრ სიმაღლეზე თახჩაა (ტაბ. 493). იატაკი მიწატეპნილია.

3. ნაგებობა მდებარეობს №1-2 კოშკს შორის, დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მკვეთრად დაქანებულ ფერდობზე, საგანგებოდ მოჭრილ და მოსწორებულ ტერასაზე. შენობა გაითხარა 2014 წელს. ნაგებია კლდის ნატეხი ქვით. წყობა მშრალია (ტაბ. 50, 722b, 78). დასავლეთის კედელი მიდგებულია კლდოვან ფერდობზე. გეგმაში კვადრატულია (ფართობი 4,20x4,30 მ). კედლების შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 1,90 მეტრია. ჩრდილოეთი კედლის გარეპირი დამატებით არის გამაგრებული კლდის ნატეხი ქვით, რის გამოც კედლის ამ ნაწილის სისქე 1,40 მეტრს აღწევს. იატაკი მიწატეპნილია (ტაბ.

51). ნაგებობის ჩრდილოეთის, სამხრეთისა და დასავლეთის კედლების გარეპირი უსწორმასწოროდ არის ნაგები, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ აღნიშნული კედლები თავიდანვე მიწაში იყო ჩადგმული. აღმოსავლეთის კედელი კი საფასადე მხრიდან სწორად არის ამოყვანილი. კედლის შუა ნაწილში გამოვლინდა შესასვლელის ღობი, რომელიც როგორც ჩანს, მოგვიანებით ამოუქოლავდა ნაგებობისათვის შესასვლელი სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში გაუქვითებათ (ტაბ. 522, 78).

შენობის დასავლეთი კედლის შუა ნაწილში გამართულია ბუხარი (ტაბ. 521), რომლის თაღოვანი თავსართი ქვა იქვე, ბუხართან აღმოჩნდა (ტაბ. 784). ბუხრის ზურგის კედელი დანგრეულია. გვერდითი კედლები თლილი ქვით, ხოლო გარეპირი დიდრონი, კლდის ნატეხი ქვითაა ამოყვანილი. წყობა მშრალია.

ნაგებობის ინტერიერში წარმოქმნილ ქვალორდის ფენაზე ჩნდებოდა ლორწინის ნატეხები, რომელთა აქ მეორეად გამოყენება ჰქონდათ და როგორც ჩანს, ისინი ეკლესიიდან იყო მოტანილი. კერამიკული ნაწარმიდან გვხვდება: „თოკისებრი“ ორნამენტით შემკული კეცები; დოქები, რომელთა შორის ზოგიერთი მოხატულია; მოჭრილი და სადა ჯამები; რკინის ნალები (ტაბ. 714). არქიტექტურული მასალა გვიანდელი შუა საუკუნეებისაა.

4. ნაგებობა აღმოჩნდა 2014 წელს ციხის №1 და №2 კოშკს შორის არსებული გვიანდელი შუა საუკუნეების ბუხარიანი ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 7,20 მეტრის დაშორებით, ციხის საკმაოდ დაქანებულ ფერდობზე. ნაგებობა გაითხარა 2015 წელს. გათხრების შედეგად გაირკვა, რომ ნახევრად მიწური შენობა კლდის ფლეთილი ქვებით არის ნაგები. წყობა მშრალია, გეგმა — კვადრატული (ფართობი 3,60x3,50 მ) (ტაბ. 53, 7221, 79). მისი დასავლეთი კედლის ზურგი მთლიანად მიწაში ყოფილა ჩამჯდარი. კედლის შემორჩენილი სიმაღლეა 1,80 მეტრი.

17 რაც შეეხება შენობის ჩრდილოეთ კედელს, მისი ცენტრალური ნაწილი ჯერ კიდევ გათხრებამდე იყო მორღვეული.

კედლის შუა ნაწილში გამართულია ბუხარი, რომელიც საკმაოდ დაზიანებული სახით არის შემორჩენილი. ბუხარი კედლის სიღრმეშია ჩაშენებული (ტაბ. 53ა, 56). ის თავის დროზე ოდნავ თაღოვანი თავსართი ქვით მთავრდებოდა (ტაბ. 56ა-ბ).

ნაგებობის სამხრეთი კედელი ნახევრად იყო მიწაში ჩადგმული (ტაბ. 54). ნაგებობის დასავლეთი და სამხრეთი კედელი ერთმანეთთან შეერთებისას ზღაგვ კუთხეს ქმნიან, რაც იმითაა გამოწვეული, რომ მშენებლებს ამ ორი კედლის გადაბმისას გამოუყენებიათ კლდის ბუნებრივი მასიური შეერილები და მათზე ამოუყვანიათ ნაგებობის კუთხე (ტაბ. 56). სამხრეთი კედლის შუა ნაწილში იატაკის დონიდან 0,90 მეტრ სიმაღლეზე თახჩაა (ტაბ. 54).

ნაგებობის ჩრდილოეთი კედლის წყობაში ჩართული იყო ლორწინის ერთი მცირე ფრაგმენტი (ტაბ. 56). მსგავსი ლორწინები მრავლად გვხვდება ციხის გვიანდელი შუა საუკუნეების ნაგებობათა კედლებში მეორადი გამოყენებით [მინდორაშვილი დ. 2015: ტაბ. XXX].

ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი ყველაზე ცუდად არის შემორჩენილი (ტაბ. 55). შენობას შესასვლელი ჰქონია ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ კუთხესთან (ტაბ. 53). შესასვლელის ერთი მოზრდილი, კარგად დამუშავებული ბრტყელი ქვა თავის ადგილზე ღარ დგავს. ის ქარაფის მხარეს იყო გადაქცეული. შენობის იატაკი მინატკეპნითაა. სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან გამოვლინდა ვერტიკალურად ჩასობილი ხის ძელის ნაშთი. ძელი ნაგებობის მიტოვების შემდეგ, დროთა განმავლობაში ჩრდილოეთი მიმართულებით გადავარდნილა (ტაბ. 56). ძელის ფრაგმენტი დაფიქსირდა შენობის დასავლეთი კედლის ჩრდილოეთ ნაწილშიც (ტაბ. 56). ჩანს, ნაგებობის გადახურვა ეყრდნობოდა ხის სვეტებს. გათხრებისას სხვა არქეოლოგიური მასალა არ აღმოჩენილა. ნაგებობა თავისი გვერდებით, სამშენებლო ტექნიკითა და სხვა ნიშნებით, იმეორებს ზემოთ აღწერილ გვიანდელი შუა საუკუნეების შენობებს.

5. 2016 წელს ექსპედიციამ შეისწავლა ნაგებობა (ფართობი 3,30x3,10 მ), რომელიც მდებარეობს ეკლესიის სამხრეთ კედელსა და გალავნის კედელს შორის (ტაბ. 63, 64, 65, 72). შენობის სამი კედელი მშრალი წყობით არის ნაგები. რაც შეეხება ნაგებობის მეოთხე — სამხრეთის კედელს, ის ზღუდის კირხსნარით ნაშენი კედელია. ამ ადგილას კედელი 5 მეტრ სიმაღლეზე შემორჩენილი (ტაბ. 63ა, 84). კედელში იატაკის დონიდან 2,20 მეტრ სიმაღლეზე სამი საკოჭე ღრმულია (ტაბ. 84). მასზე გადებულ კოჭებს ეკავა ნაგებობის სახურავი. ნაგებობის აღმოსავლეთი კედლის თავზე, იქ სადაც შესასვლელი უნდა ყოფილიყო, იატაკის დონიდან 1,70 მეტრ სიმაღლეზე, ციტადელის კედელში გაუკეთებით ღრმული, რომელიც საკოჭე ღრმულებზე 35 სანტიმეტრით დაბლაა. მასში კარის თავზე გადებული ძელები უნდა დამაგრებულიყო (ტაბ. 84).

ნაგებობის დასავლეთი კედლის შემორჩენილი სიმაღლე 2,20 მეტრია (ტაბ. 64, 84). კედელთან იატაკის დონეზე აღმოჩნდა ხის ძელის მცირეოდენი ნაშთები. დასავლეთი კედლის სიმაღლეზეა შემორჩენილი ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელიც. მის სამხრეთ ნაწილში, ზღუდის კედელთან უნდა ყოფილიყო შენობაში შესასვლელი, რომელიც საკმაოდ დაზიანებულია (ტაბ. 64). მთლიანად მიწურია ნაგებობის ჩრდილოეთი კედელი, რომლის აშენების დროს დაუზღვრავით ეკლესიის სუბსტრუქციის სამხრეთი ნაწილი. კედელი, რომლის სიმაღლე 2,20 მეტრია, ორად არის გაყოფილი (ტაბ. 65, 83). კედლის დასავლეთ მხარეს მოწყობილია ბუხარი, რომლის ქვედა ნაწილი ვერტიკალურად ჩადგმული გათლილი ქვებით არის შედგენილი 0,80 მეტრ სიმაღლემდე. ამის შემდეგ, შედარებით მომცრო ქვებით გამოყვანილია თალი (ტაბ. 65, 83). თალი ბოლოვდებოდა ოვალურად გამოთლილი ქვით, რომელიც ამავე ნაგებობის გათხრებისას აღმოჩნდა (ტაბ. 65). ამავე კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში ბუხრის გვერდზე, გამართულია მოზრდილი თახჩა, რომელიც ბუხრის მსგავსად კედლიდან გარეთ არის გამოწეული. თახჩის

ქვედა ნაწილი კარგად გათლილი ქვების სამი რიგითაა ამოყვანილი იატაკიდან 0,70 მეტრ სიმაღლეზე. თახჩის სიმაღლე საფარაულოდ 1,30-1,40 მეტრი უნდა ყოფილიყო (ტაბ. 65ა, 83ა). აღსანიშნავია, რომ ამ ნახევრად მიწური ნაგებობის კედლების დიდი ნაწილი ნაშენია კარგად გათლილი მოზრდილი ქვებით (ტაბ. 65ა-ჰ), რომლებიც უშუალოდ ეკლესიის კედლებიდან არის აღებული და მეორადად გამოყენებული.

შენობის გათხრებისას ქვა-ლორლიან ფენაში აღმოჩნდა ლარიანი კრამიტის ნატეხები. ბუხართან ნახშირნარევი იატაკის დონეზე დაფიქსირდა კეცის ნატეხი. არტეფაქტები გვიანდელ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება.

როგორც აღინიშნა, ნაგებობის ჩრდილოეთ კედელს ჩაჭრილი აქვს XIII საუკუნის 30-იანი წლების ეკლესიის სუბსტრუქციის სამხრეთი ნაწილი. ამასთან, ნაგებობის მშენებლობაში ეკლესიის ქვებია გამოყენებული. ეს გარემოება კი იმის დასტურია, რომ ნაგებობა შეიძლება აქ გაემართათ მხოლოდ მას შემდეგ, როცა ეკლესია უკვე დანგრეული იყო ანუ გვიანდელი შუა საუკუნეების მოგვიანო ეტაპზე. ნაგებობის გვიანდლობაზე მიუთითებს ისიც რომ, შენობა თავისი გეგმარებით, ზომებით, მშენებლობის ტექნიკით თუ სხვა მონაცემებით, ფაქტობრივად იმორჩნის ხიხანის ციხეზე გათხრულ გვიანდელ შუა საუკუნეების სხვა ბუხრიან ნაგებობებს. ამდენად, აღნიშნული შენობაც გვიანდელ, კერძოდ XVII-XVIII საუკუნეების ნაგებობათა ჯგუფს შეიძლება მიეკუთვნებოდეს.

6. 2014 წელს გაითხარა ნაგებობა, რომელიც მდებარეობს ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ, მკვეთრად დაქანებულ ფერდობზე, №2 კოშკიდან სამხრეთით 50 მეტრის დაშორებით. გათხრების დანყებადმე მიწის ზედაპირზე ჩანდა მხოლოდ მისი აღმოსავლეთი კედელი ბუხრითურთ და კუთხეების უმნიშვნელო ნაწილები. გათხრების შედეგად გაიჩვენა, რომ ნაგებობა ამენებული ყოფილა ხელოვნურად მოსწორებულ ბაქანზე. ოთხივე კედელი სხვადასხვა დონეზეა შენარჩუნებული. შენობა (ფართობი 3,20x3,45 მ) ნა-

გებია კლდის ნატეხი ქვით. წყობა მშრალია, იატაკი — მიწატყეპნილი. აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები ზურგით ფერდობზეა მიდგმული (ტაბ. 57, 72ა, 80). აღნიშნული კედლების გარეპირები უსწორმასწოროა, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ შენობა ნახევრად მიწური ყოფილა. ნაგებობას შესასვლელი საფარაულოდ დასავლეთი მხრიდან უნდა ჰქონილიყო. ყველაზე უკეთ შემორჩენილია აღმოსავლეთი კედელი, რომლის შუა ნაწილშიც ბუხარია მოწყობილი (ტაბ. 58). ბუხარს მოგრძო, თაღოვანი თავსართი აქვს. გვერდითი კედლები კი დიდრონი კლდის ნატეხი ქვებისაა. ბუხრის ჩრდილოეთით, იატაკიდან 1 მეტრ სიმაღლეზე კედელში მოწყობილია ორი მცირე ზომის სწორკუთხა თახჩა (ტაბ. 58, 80). შენობის თხრისას არქეოლოგიური მასალა არ აღმოჩენილა. თავისი იერსახით, მშენებლობის ტექნიკით და სხვა ნიშნებით შენობა გვიანდელ ნაგებობათა ჯგუფს მიეკუთვნება.

7. ციხის ცენტრალურ ნაწილში 43 ქვევრიანი მარნის თავზე, მარნის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში 2015 წელს გაითხარა მშრალი წყობით ნაგები ბუხრიანი შენობის ნანგრევები. შენობა ძლიერ იყო დაზიანებული (ტაბ. 59ა, 72ა, 80ა-ჰ). ნაგებობის ფართობი 4,10x3 მეტრია. შენობის კედელთან ბუხრის ნაშთებია (ტაბ. 59ა). იქვე, კუთხესთან ეგდო თაღისებურად გათლილი ბუხრის თავსართი ქვა. კედლის გარე ნაწილი მიწაში იყო მოქცეული. ამდენად, აღწერილი ნაგებობაც ნახევრად მიწური ყოფილა (ტაბ. 80). ნაგებობის იატაკი მიწატყეპნილია. შენობის იატაკის დონეზე არქეოლოგიური მასალა არ გამოვლენილა. შენობის იერსახე და მშენებლობის ტექნიკა მის გვიანდლობაზე მეტყველებს.

8. ნაგებობა მდებარეობს №4 კოშკიდან დასავლეთით, 50 მეტრის დაშორებით. გაითხარა 2014 წელს. ციხის ფერდობის ნაწილობრივ მოსწორებულ ტერასაზე ამოღებულია კვაბული, რომელიც შენობის (ფართობი 3,80x3,30 მ) ჩრდილოეთის, სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლებია აგებული (ტაბ. 60, 61, 72ა, 81). ნაშენია კლდის ნატეხი ქვით. წყობა მშრალია. შესა-

სველი აქვს დასავლეთ კედელში. ჩრდილოეთი კედლის შუა ნაწილში გამართულია ბუხარი, რომლის გვერდითა და ზურგის კედლები კლდის ნატეხი ქვებით არის ამოყვანილი. თავსართად კლდის მოგრძო ქვაა გამოყენებული (ტაბ. 60ჰ). ბუხრიდან აღმოსავლეთით, კედელში სწორკუთხა თახჩაა მოწყობილი.

ნაგებობის ინტერიერში ნანგრევი ქვა-ლორლის ფენა იყო წარმოქმნილი. მასში არქეოლოგიური მასალა არ აღმოჩენილა. გაწმენდის შემდეგ გაიკვეთა, რომ ნაგებობის სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლები დაშენებულია კლდის ბუნებრივ ძარღვზე, რომელიც მინატკეპნილი იატაკის დონეზე 0,30-0,50 მეტრით ზემოთაა, ხოლო ნაგებობის დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები იატაკის დონიდანვე კლდის ნატეხი ქვით არის ამოყვანილი. შენობის აღმოსავლეთი კედელი ზურგით ყოფილა მიდგმული კლდოვან ფერდზე. თუმცა, ამჟამად იგი თითქმის მთლიანად არის დანგრეული.

ციხის ძველ გენგეგმაზე ეს ნაგებობა დატანილი იყო როგორც სწორკუთხა შენობა. გათხრების შედეგად გაიკვეთა, რომ მართ კუთხეს ქმნის მხოლოდ მისი სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლები, ხოლო დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები (მათთან ერთად ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხეც) ნახევარ-

წრიული მოხაზულობისაა (ტაბ. 81). სავარაუდოდ, როგორც ეს შენობა, ისე ყველა სხვა დანარჩენი ბუხრიანი ნაგებობა ყაერით უნდა ყოფილიყო დახურული.

ზემოთ აღწერილ რვა ნაგებობას აერთიანებს შემდეგი ნიშნები: 1. ისინი საკმაოდ პატარა ფართობისაა (5,60x4,70; 4,10x3,40; 4,20x4,30; 3,30x3,50; 3,20x3,45, 3,80x3,30 მ) და მხოლოდ ერთი ოთახისაგან შედგება; 2. ყველა ნახევრად მიწურია; 3. შენობები ნაგებია მშრალი წყობით; 4. ყველა მათგანში როგორც წესი, აუცილებლად გვხვდება ბუხარი. მაშინ, როცა ციხის უფრო ადრეული ხანის ნაგებობებში (მაგ. სასახლე) გამათბობელი საშუალებები (ბუხარი, კერა) საერთოდ არ ჩანს. ყველა შენობა ერთ პერიოდში — გვიანდელ შუა საუკუნეებში ჩანს აგებული. სავარაუდოდ მათი თარიღი XVII-XVIII საუკუნეებით უნდა განისაზღვროს. რთულია ნაგებობების ფუნქციის გარკვევა. ისინი არ წარმოადგენენ რაიმე დროებით, სეზონურ სადგომებს, ვინაიდან ყველა მათგანში ბუხარია გამოვლენილი. თავისი მცირე ფართობის გამო, შენობები ოჯახის საცხოვრებლად არ გამოდგებოდა. უფრო საფიქრებელია, რომ ეს მცირე ზომის ნაგებობები ციხის დანარჩენ ოთხ კოშკთან ერთად თურქ მეციხოვნეებს ეკავათ გვიანდელ შუა საუკუნეებში.

V. აქეოლოგიური მასალა

ციხის გათხრებისას აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა არ არის მრავალრიცხოვანი. მასალის უმეტესობა კერამიკული ნაწარმია, რომელთა შორის გამოირჩევა: სამეურნეო, სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი. სამეურნეო კერამიკის ჯგუფში ერთიანდება ქვევრები. ისინი ძირითადად დიდი ზომის ჭურჭელია, თუმცა გვხვდება საშუალო და მცირე ზომის ნიმუშებიც (ტაბ. 87, 88, 89¹⁻¹⁰).

X საუკუნის მეორე ნახევარსა და XI საუკუნის დასაწყისს განეკუთვნება პირველ (43 ქვევრიან) მარანში გამოვლენილი ქვევრები (ტაბ. 34₂, 68₁₋₂, 87₂₋₃).¹⁸ აქ ძირითადად გვხვდება კევრცხისებურტაიანის საშუალო და მცირე ზომის ქვევრები, შედარებით დაბალი ყელითა და რამდენადმე დაგრძელებული ვიწრო ძირ-ქუსლით (ტაბ. 68₄, 88₁₀). დიდი ქვევრები ხასიათდება მაღალი, სწორკუთხა ან სამკუთხაგანიცეითიანი პირით, ვიწრო ყელითა და მკვეთრად გამოხედილი მუცლით (ტაბ. 34₂₋₃, 68₃, 88_{6,11,12,14}). ზოგიერთი ქვევრი სადაა. ზოგს მხარზე შემოუყვება სადა ან ადგილ-ადგილ ჩაჭდული რელიეფური სარტყელი (ტაბ. 34₃). რამდენიმე ქვევრი მთლიანად დაფარულია რელიეფური სარტყლებით და პირზე შემოუყვება თანაბარი ინტერვალით დაშორებული ატარაა ჩაჭდევები (ტაბ. 68₁, 87₃). ზოგჯერ ქვევრები შემკულია ნრიულნაჭდევანი რელიეფური სარტყლებით (ტაბ. 68₅₋₇).

28 ქვევრიან მარანში აღმოჩენილ ქვევრებს აქვს მასიური გვირგვინი, მომადლო ვიწრო ყელი, გამოხედილი მუცელი და პროფილირებული ძირი.¹⁹ ქვევრების ნაწილი შემკულია ყელს ქვემოთ დატანილი „თოკისებრი“ ორნამენტით

ან ნრიულნაჭდევანი რელიეფური სარტყლებით. ზოგჯერ სარტყლები სადაა (ტაბ. 41₁, 87_{1,4}). ქვევრების ნაწილი ორნამენტის გარეშეა. აღნიშნულ მარანში მიკვლეული ქვევრები XIII საუკუნით თარიღდება.

ციხის სხვადასხვა უბანზე გვხვდება რელიეფური სარტყლებით შემკული ქვევრების გვერდის ნატყბები, რომლებიც ზოგადად X-XIII საუკუნეებით შეიძლება დაეთარიროს (ტაბ. 68₈₋₁₃).

გვიანდელ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება ეკლესიის საკურთხეველში მიკვლეული ქვევრები, რომლებიც ხასიათდება ბრტყელი პირითა და დაბალი ყელით. ტანი კვერცხისებრი მოყვანილობისაა, რამდენადმე დაგრძელებული. ძირი ვიწროა და ბრტყელი. ქვევრების პირზე ამოკანრულია სამ-სამი ჯვარი (ტაბ. 68₁₄, 88₁₋₂).²⁰

ეკლესიის ინტერიერში, მითუმეტეს საკურთხეველში ქვევრების გამართვა არ არის მიღებული ნესი. მოუხედავად ამისა, აჭარისწყლის აუზის ზოგიერთი ეკლესიის შიგნით ამგვარ ფაქტებს მაინც ვხვდებით. კერძოდ, ქვევრები აღმოჩენილია ვერნებისა და თხილვანას ეკლესიებში [მაშელაძე შ. 1993:84, 88-89]. ქვევრების ეკლესიებში გამართვა უნდა მომხდარიყო მაშინ, როცა ოსმალთა ბატონობის შედეგად ეკლესიები თანდათან კარგავენ ფუნქციას. იგივე უნდა ითქვას ხიხანის ეკლესიის საკურთხეველში მიკვლეული ქვევრების შესახებ. ზემოთაც აღინიშნა, რომ საკურთხეველის სამხრეთი ნაწილის არდაგანი მთლიანად მორღეული დაგვხვდა. მისი არსებობის შემთხვევაში კი არდაგანი ზედ ქვე-

18 იქ აღმოჩენილი ქვევრებიდან სრულად მხოლოდ სამი ქვევრის ზომის აღება მოხერხდა. მათგან ერთის სიმაღლე 1,10 მეტრია, პირის დიამეტრი 0,32 მეტრი, მუცლის დიამეტრი — 0,70 მეტრი (ტაბ. 68₁, 87₃); მეორის სიმაღლე 1,05 მეტრს აღწევს, პირის დიამეტრი 0,26 მეტრია, მუცლის დიამეტრი — 0,75 მეტრი (ტაბ. 68₂, 87₂). რაც შეეხება შესაბამის ქვევრს, მისი სიმაღლე 1,20 მეტრია, პირის დიამეტრი 0,30 მეტრი, მუცლის დიამეტრი — 1,05 მეტრი (ტაბ. 34₄).

19 28 ქვევრიან მარანში აღმოჩენილი დიდი ქვევრების სიმაღლე 1,20-1,30 მეტრს აღწევს, მუცლის დიამეტრი 0,90-1,10 მეტრია. ატარაა და მომცრო ზომის ქვევრების სიმაღლე 0,80-1 მეტრია, მუცლის დიამეტრი 0,60-0,75 მეტრს შორის მერყევობს.

20 ქვევრების სიმაღლე 0,95-1,10 მეტრია, პირის დიამეტრი 15 სანტიმეტრი, მუცლის დიამეტრი 0,45-0,50 მეტრი, ძირის დიამეტრი — 10 სანტიმეტრი.

ერებზე გადავიღო (ტაბ. 151, 76). ამდენად, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ხიხანის ეკლესიის საკუთრებულში ქვეყნის, რომლებიც სახელადმე ჭურჭელი უნდა იყოს, ჩნდება გვიანდელ შუა საუკუნეებში, როცა ეკლესია აღარ ფუნქციონირებდა.

სამხარეულო კერამიკის ჯგუფს მიეკუთვნება კეცები და ქოთნები. კეცები აქვს მომრგვალებული პირი, დაბალი მხრები და სქელი კედლები. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. კეცების ნაწილი სადაა (ტაბ. 691.2, 901.4, 911.8). ნაწილი შემკულია კალთაზე შემოვლებული „თოკისებრი“ ორნამენტით (ტაბ. 694.5, 907.14, 15, 17) ან შიდაპირზე ამოღარული ნრეებით (ტაბ. 696.7, 908). ზოგიერთს დაძვრნილი აქვს სახელური (ტაბ. 693, 9018).

კეცები ხშირად ჩნდება როგორც აღმოსავლეთ ისე დასავლეთ საქართველოს შუა საუკუნეების ძეგლებზე. კარგად არის ისინი ცნობილი აჭარისწყლის აუზის განათხარი ძეგლებიდანაც — სხალთა, ვერნები, საციხური, ვანაძეები და სხვ. [მამულაძე შ. 1993:135, ტაბ. 2947]. აღმოჩენის ვითარების მიხედვით, ხიხანის ციხის კეცები გვიანდელი შუა საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

ქოთნებს აქვს სამკუთხაგანიეკვეთიანი ან მომრგვალებული გაშლილი პირი (ტაბ. 698.16, 919.14, 92). ზოგიერთზე შემორჩენილია შესაკონინებლად განკუთვნილი ნახერებები (ტაბ. 6910). ბრტყელგანიეკვეთიანი ყური მიერთებულია პირზე ან მხარზე (ტაბ. 6911.16, 919.14, 921.5, 79). გვხვდება ქოთნები, რომლებსაც ყურის ნაცვლად ნაჭდევიანი სახელურები აქვს დაძვრნილი (ტაბ. 9115.17). ქოთნების ნაწილი შემკულია რელიეფური ან ამოღარული ტალღოვანი ორნამენტით. გვხვდება „თოკისებრი“ სარტყელით შემკული ნიმუშებიც (ტაბ. 935.9, 11). როგორც ყველა ცეცხლზე სადგამი ჭურჭლის თიხა, ქოთნების თიხაც „გამაქლებულია“ მსხვილი მინარეებით. კეცების მსგავსად ქოთნებიც გვიანდელი შუა საუკუნეების არტეფაქტებია.

სუფრის ჭურჭელი წარმოდგენილია ჯამებით, დოქებითა და სასმისებით. ჯამები ხასიათდება ბრტყელი ან მომრგვალებული და მოყრილი პირით, ოვალური მხრებით, მაღალი კალთათა და დაბალი ბრტყელი ძირით (ტაბ. 6917, 9715, 19). ზოგიერთი ჯამის ძირი შეღარულია, კოპიანი (ტაბ. 6918, 971.14, 21, 22). ჯამებს შორის გვხვდება ნერნაქით მოხატული ნიმუშებიც (ტაბ. 6919, 975.12, 20). ერთ-ერთი ჯამის შიდაპირი შემკულია ამოღარული ნრეებით (ტაბ. 6920). ჯამები დაბალქუსლიანია, თიხა — წერილმარცვლოვანი. ზოგჯერ თიხაში შეიმჩნევა მსხვილი ჩანარები. მსგავსი ფორმის ჯამები მრავლად არის ცნობილი აჭარისწყლის შუა საუკუნეების განათხარი ძეგლებიდან [მამულაძე შ. 1993:132-134]. ჯამები XVII-XVIII საუკუნეებს შეიძლება მივაკუთვნოთ.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ჯამი დაკუთხული ძირით (ტაბ. 6921, 9716). დაკუთხულძირიანი ჯამები არ ჩანს აღმოსავლეთ საქართველოს განათხარ კერამიკაში. მაშინ, როცა ჭოროხის აუზის შუა საუკუნეების ძეგლებზე მათი აღმოჩენის შემთხვევები სულ უფრო მატულობს. ანალოგიური დაკუთხულძირიანი ჯამები ცნობილია აჭარისწყლის აუზის რამდენიმე განათხარი ძეგლიდან — სხალთა, თიკანაური, კალოთა, საციხური [მამულაძე შ. 1993:133-134, ტაბ. 1278, 2212.13, 2288.6, 18; მამულაძე შ. 1998:34, 48, 67].²¹

დოქებს აქვს ფართო მრგვალი პირი (ტაბ. 701.2, 945.7). ზოგიერთს ყელზე შემოუყვება ნიბო (ტაბ. 703, 945.7). გვხვდება სამტუჩა დოქებიც (ტაბ. 944). ცალკე გამოიყოფა დოქი ზინრო ტუჩითა და მაღალი ყელით (ტაბ. 708, 941). ჭურჭლის ყურები ბრტყელ ან ბრტყელგანიეკვეთიანია. ზოგჯერ ყურება ნაჭდევიანია არის შემკული (ტაბ. 705.6). სადა დოქების გარდა, გვხვდება ნერნაქით მოხატული ნიმუშებიც (ტაბ. 707.9, 11, 947, 951.35.10). დოქების ძირი შეზნეპილია, ზოგჯერ ბრტყელი. ქუსლი დაბალია, პროფილირებული (ტაბ. 7012.13, 96). სანიტერესია, რომ ერთ-ერთი მოხატული დოქის ყურზე ამოკანრულია

21 ერთი ამგვარი დაკუთხულძირიანი ჯამი, რომელიც გვიანდელ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება, აღმოჩენილია კუნძულ კეპაროსზე; ლალიას ქართული მონასტრის გათხრებისას [გაგოშიძე ი., მინდორაშვილი დ., გაგოშიძე გ. 2014:ტაბ. 631].

ნრეში მოქცეული ჯვარი (ტაბ. 70, 95ა). მეორე დოქის ძირზე ამოღარულია ორი ურთიერთ-გადამკვეთი ხაზი (ტაბ. 95ა). ზემოთ აღნიშნული ყველა დოქი გვიანდელი შუა საუკუნეების ნაგებობებიდან მომდინარეობენ.

სუფრის ჭურჭლის საინტერესო ჯგუფს შეადგენს მოჭიქული ჯამები. მათ შორის გვხვდება თეთრფატიანი ჯამი, დაფარული უფერული კრილა ქიქურით (ტაბ. 701ა). ზოგიერთ ჯამს უფერული ქიქური უშუალოდ შიშველ კეცზე აქვს გადავლებული (ტაბ. 701ს, 98ა). მწვანედ მოჭიქული ჯამების უმრავლესობა დაფარულია თეთრი ანგობით და შემკულია ნაჭდევებით, ამოღარული სარტყლებით, ნრეებით, ტალღოვანი ხაზებით, მცენარეული ორნამენტით (ტაბ. 701ა, 981, 244, 8, 10). ფორმებითა და შემკულობით ისინი გვიანდელი შუა საუკუნეების ნაწარმია. მწვანედ მოჭიქული ანალოგიური ჯამები ცნობილია: თბილისის არქეოლოგიური ძეგლებიდან — სანიკლა [მინიშვილი 1974: 194-195], ქარვასლა, სინაგოგა [მინდორაშვილი დ. 2009: 24-25, ტაბ. XIIა, 22, 44, XXVIა], თელავიდან [ჩიკოიძე ც. 1979: 79], უფლისციხიდან [მინდორაშვილი დ. 2008: 50, ტაბ. XIV 12, 14, XVა], ჯავახეთის ახალქალაქიდან [ჯანდიერი ე. 1978: ტაბ. X]. მწვანედ მოჭიქული ჯამები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი გონიოს ციხის XVII-XVIII საუკუნეების ფენებში [ხალვაში მ. 2002: 135, ტაბ. IV].

განათხარ მასალაში ფაიანსი სულ ორია. ერთი მათგანის თეთრი ფონი მოხატულია ცისფერი ზოლებითა და მწვანე ფერის მცენარეული ორნამენტით. მეორე ნიმუში ფაიანსის ცისფერი ჯამია (ტაბ. 702ა, 25). ისინი გვიანდელი შუა საუკუნეების თურქული ნაწარმია.

პირადი მოხმარების ნივთებიდან აღსანიშნავია ჩიბუხები. ისინი წითლად არის შეღებილ-ნაპრიალები და შემკულია ნაჭდევი ორნამენტული სახეებით — ხაზებით, ხეივით, ვარდულებით და სხვ. ერთ მათგანზე შტამპით არაბული წარწერაც არის აღბეჭდილი (ტაბ. 711, 3, 9727-29). ჩიბუხები ძალზე დამახასიათებელია გვიანდელი შუა საუკუნეების როგორც აღმო-

სავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებსათვის. განსაკუთრებით მრავლად არის ისინი აღმოჩენილი იმ ადგილებში, სადაც თურქმა დამპყრობლებმა მეტ-ნაკლებად მოიკიდეს ფეხი. ჩიბუხები ცნობილია: თბილისიდან [არჩვაძე თ. 1978: 119-129], ქუთაისიდან [ისაკაძე რ. 2006], ახალციხიდან [არჩვაძე თ. 1978: 123], ჯავახეთის ახალქალაქიდან [ჯანდიერი ე. 1974: ტაბ. IV; ჯანდიერი ე. 1978: ტაბ. X], ციხისძირიდან [ინაიშვილი ნ. 1993: 11], ბათუმის ციხიდან [კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ. 1989: 124-125, ტაბ. XLVI], გონიოდან და სხვ. [ჩხაიძე ლ. 1982: 114-128].

სამშენებლო კერამიკის ჯგუფს მიეკუთვნება ღარიანი კრამიტები, რომელთა სიგრძე 39-40 სანტიმეტრს აღწევს (ტაბ. 714, 5, 8913, 14). კრამიტები დამზადებულია მსხვილმინარევიანი უხეში თიხისაგან. ანალოგიური კრამიტები კარგად არის ცნობილი გონიოს ციხის გვიანდელი შუა საუკუნეების ფენებიდან. ჩანს, ხიხანის ციხის ზოგიერთი გვიანდელი ნაგებობა კრამიტით იყო დახურული. გვიანდელ შუა საუკუნეებში კრამიტით გადაუხურავთ ციხის განვითარებული შუა საუკუნეების კოშკებიც.

ქვის არტეფაქტებიდან აღსანიშნავია გათხრებისას მრავლად აღმოჩენილი ლორფინები. მათი დიდი ნაწილი დამტყუებულია. მხოლოდ ორიოდეა მთლიანი სახით შემორჩენილი (ტაბ. 716). არც ერთი ლორფინი უძრავ ფენაში არ აღმოჩენილა. ისინი მეორადი გამოყენებით ჩართული იყო გვიანდელი შუა საუკუნეების ნაგებობათა კედლებში.

სასახლის გათხრისას აღმოჩნდა დიდი ზომის შუაში გახვრეტილი მრგვალ-ბრტყელი ქვა (დია-მეტრი 0,65 მ) (ტაბ. 717). არტეფაქტის ფუნქციის გარკვევა რთულია.

რკინის ნივთები წარმოდგენილია ნალებით (ტაბ. 719, 9319). №4 კოშკში აღმოჩნდა დიდი ლურსნენები (ტაბ. 719, 9320). ამავე კოშკში გამოვლინდა ასტამი — თონიდან თუ კეციდან პურის ასაფხეკი ხელსაწყო (ტაბ. 719, 9318). აღნიშნული ნივთები ზოგადად გვიანდელ შუა საუ-

კუნეებს განეკუთვნება. რკინის ნივთებს შორის გვხვდება ოვალურკედლიანი ნაგებობის გათხრებისას მიკვლეული ზარბაზნის ჭურვები. ასეთივე ჭურვები აღმოჩნდა ეკლესიასთან და 28 ქვეერიან მარანთან (ტაბ. 43z, 7111.13). როგორც უკვე აღინიშნა, ჭურვები ციხეზე შემორჩა 1815 წელს ხიხანის ციხეში გამაგრებულ სელიმ-ბეგ ხიმშიაშვილის ძალებსა და სულთანის მიერ გამოგზავნილ ბაბა-ფაშა ფეშქევის ჯარს შორის გამართული ბრძოლის შემდეგ.

მინის ნაწარმიდან გვხვდება ცისფერი მინის გრებილი სამაჯური (ტაბ. 70z, 9730). სამაჯურს მრავალრიცხოვანი პარალელი ეტეხება XI-XIII საუკუნეებით დათარიღებულ მინის სამაჯურებს შორის [დოლაბერიძე რ. 1969:110-111]. ამავე პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს მომწვანო მინის სასმისის ძირის ფრაგმენტი (ტაბ. 70z, 9731). ორივე არტეფაქტი 43 ქვეერიანი მარნის გათხრებისას აღმოჩნდა.

2013-2017 წლებში ციხეზე ჩატარებული გათხრების შედეგად თითქმის სრული სახით იქნა წარმოჩენილი მინის ქვეშ მთლიანად ან ნაწილობრივ მოქცეული შენობები. გამოვლინდა მანამდე სრულიად უცნობი ნაგებობები, რომელთაგან აღსანიშნავია განვითარებული შუა საუკუნეების 43 ქვეერიანი მარანი და არანაკლებ საინტერესო გვიანდელი შუა საუკუნეების ზოგიერთი ბუხრიანი ნაგებობა. გათხრების შემდეგ ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნა ნაგებობათა არქიტექტურასა და სამშენებლო ხელოვნებაზე; დაზუსტდა შენობათა გეგმები და ზომები; შესწავლა ციხის გენგეგმა; დამუშავდა გათხრებისას მოპოვებული მრავალფეროვანი არტეფაქტები და სხვ. გათხრების შედეგად აღმოჩენილმა მასალამ რიგ შემთხვევაში სრულიად ახლებურად დასვა და გადაწვევითა ხიხანის ციხის ისტორიის მანამდე ბურუსით მოცული საკითხები.

ხიხანის კლდოვან მთაზე ციხის პირველი ნაგებობები თუ უფრო ადრე არა, ²² უკვე X საუკუნეში ჩნდება. დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ XI საუკუნის 40-იანი წლებისათვის ციხე თავისი ძირითადი ნაგებობებით უკვე ფუნქციონირებდა. ამის შესახებ გვაუწყებს როგორც წერილობითი წყარო, ისე ციხეზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა. 1046 წლისთვის ერისთავი აბუსერის იხსენიება „ხიხათა პატრონად“ [ქც 1955:300.12]. რა თქმა უნდა „ხიხათის პატრონობაში“ წყარო გულისხმობდა არა ცარიელ ადგილს, არამედ ძლიერ ციხეს, რომელსაც მოიხსენიებდა ციხე-ქალაქ არტანუჯთან, ციხის-ჯვრთან და აწყურის ციხესთან ერთად. ციხის განათხარი ნაგებობების მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ხიხანი, რომლის საფუძვლის ჩაყრა X საუკუნეში უნდა დაწყებულიყო, XI საუკუნის 40-იან წლებში უკვე უმნიშვნელოვანესი სიმაგრე და აბუსერისძეთა საგვარეულოს რეზიდენციაა. ციხის ადრეულ ნაგებობათა ჯგუფს (X საუკუნე) მიეკუთვნება კოშკები, გალავნის კედლები. შემდგომ ეტაპზე, X საუკუნის მეორე ნახევარსა და XI საუკუნის დასაწყისში შენდება სასახლე და 43 ქვეერიანი მარანი. XIII საუკუნის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს 28 ქვეერიანი მარანი. განვითარებული შუა საუკუნეების ნაგებობებს შორის ყველაზე გვიანდელი ჩანს XI საუკუნის 30-იანი წლების ეკლესია, რომლის მშენებლობას თვით ტბელი აბუსერისძე აღწერდა [აბუსერისძე ტბელი 1941:67]. მთელი განვითარებული შუა საუკუნეების მანძილზე ციხის ტერიტორიაზე მშენებლობის პროცესი არ შეწყვეტილა. ციხეზე ყველა მნიშვნელოვანი ნაგებობა სწორედ ამ პერიოდშია აშენებული.

XIII საუკუნის 30-იანი წლების შემდგომ, მონღოლთა შემოსევების გამო, საქართველოს ერთიანი ძლიერი სახელმწიფო ურთულეს მდგომარეობაში ჩავარდა. უკეთეს პირობებში არც ხიხანის მფლობელი აბუსერისძენი აღმოჩნდნენ.

22 2018 წელს №2 კომისიის სარესტავრაციო სამუშაოების წარმოებისას, კომისიის ქვეშ გამოვლინდა ოვალურკედლიანი ნაგებობის ნაშთი (ტაბ. 721), რომელიც ბუნებრივია, კომპლექსურ რამდენადმე ადრეულია. თუმცა, ციხეზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა და ოვალურკედლიან ნაგებობაში მიკვლეული კერამიკა ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება.

XIII-XIV საუკუნეების საბუთებში ისინი უკვე იშვიათად იხსენიებიან. აბუსერისძეთა საგვარეულო თანდათან კარგავდა ოლიგარქიკურ გავლენებსა და ეკონომიკურ სიძლიერეს. ხიხანის განათხარი მასალის მიხედვით, XIII საუკუნის შემდგომ ციხეზე ინტენსიური ცხოვრების კვალი ნელ-ნელა ქრება. მართალია, ძველი ნაგებობები კვლავ განაგრძობენ ფუნქციონირებას, მაგრამ ახალშენებლობის თვალსაზრისით XIII საუკუნის შემდეგ ციხეს მნიშვნელოვანი და საყურადღებო არაფერი შემატებია.

ქვეყნის რთული პოლიტიკურ-ეკონომიკური ვითარების გამო, რასაც თან ერთვოდა აბუსერისძეთა საგვარეულოს შემდგომი დაქინების პროცესიც, ხიხანმა დაკარგა თავისი სტრატეგიული დანიშნულება. დროთა განმავლობაში ციხის მფლობელებმა ვეღარ უზრუნველყვეს 28 ქვეყრიანი მარნის შემდგომი ფუნქციონირება; რთული გახდა სასახლის მოვლა-პატრონობა და ა. შ. ციხის შენობები ნელ-ნელა ნანგრევებად იქცა.

XVII საუკუნეში ოსმალთა მიერ ზემო აჭარის დაპყრობისას, ციხის ტერიტორიაზე ფაქტობრივად აღარავინ ბინადრობდა. იმ პერიოდისათვის დანგრეული ჩანს სასახლე, მიტოვებულია 28 ქვეყრიანი მარანი. ზემო აჭარაში ოსმალთა გაბატონების შემდეგ ეკლესიამაც თანდათან დაკარგა თავისი ფუნქცია. მიტოვებული ეკლესიის საკურთხეველში შემდგომში ადგილობრივ მოსახლეობას პატარა საზედაშე ქვეყრები ჩაურგავს.

ციხის ტერიტორიის ხელმოკრედ ათვისება XVII-XVIII საუკუნეებში უნდა მომხდარიყო. ციხის სხვადასხვა უბანზე ჩნდება მცირე ზომის ბუხრიანი მიწური ნაგებობები. ყველა მათგანი მშრალად არის ნაშენი. კედლების მშენებლობაში გამოყენებულია განვითარებული შუა საუკუნეების ეკლესიის ლორფინები და იმავე პერიოდის ნაგებობათა კირხსნარიანი ქვები. ფართობით, გეგმარებით, მშენებლობის ტექნიკით, სამ-

შენებლო მასალებითა და ა. შ. აღნიშნული ნაგებობები ერთმანეთს იმეორებს — მშენებლობის ერთიან სტანდარტს ექვემდებარება. მათში არსებული ბუხრების მიხედვით უეჭველია, რომ შენობების მომინადრენი ციხეში მხოლოდ სეზონურად არ იმყოფებოდნენ. უაღრესად მცირე ფართობების მიხედვით თუ ვიშჯვლებით, გაფორმებულია ნაგებობები ოჯახის საცხოვრებელი ყოფილიყო. ბუხრიანი შენობების უმეტესობა ციხის ცენტრალურ ნაწილშია თავმოყრილი, მაგრამ საინტერესოა, რომ ოთხი მათგანი ისეთ ადგილას არის გამართული, საიდანაც კონტროლდებოდა ციხის შემოგარენი და, საიდანაც არსებობდა საშიშროება ციხეზე თავდასხმები განხორციელებულიყო (ტაბ. 72.21,22,25,26). ციხის განაპირა ადგილებში განლაგებულ ამგვარ შენობებს სათვალთვალ-სადარაჯო ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ამ შენობებში და სავარაუდოდ ციხის კოშკებშიც განლაგებული უნდა ყოფილიყო ოსმალ მებრძოლთა გარკვეული ნაწილი, რომლებიც XVII საუკუნიდან ციხესა და მის მიმდებარე ტერიტორიებს აკონტროლებდნენ.²³ თუმცა, როგორც გათხრებმა ცხადყო, ისინი აქ მაინცაღმამინც დიდი ხნის მანძილზე არ მდგარან. 1815 წელს, როცა ციხე ამბოხებულმა სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილმა დაიკავა, მას აქ ოსმალთაგან არაფერი დახვედრია. ოსმალებს ციხის აღება გაუჭირდათ. ამბოხებულებს საბრძოლო მასალები საკმაო რაოდენობით ჰქონიათ მომარაგებული. ამაზე მეტყველებს ციტადელის ტერიტორიაზე ოვალურკედლიან ნაგებობაში მიკვლეული ზარბაზნის 166 ჭურვი (ტაბ. 43კ). ძალით რომ ვერაფერს გახდნენ, ოსმალებმა ვერაგობას მიმართეს — სელიმ ბეგი ციხიდან ლალატით გამოიყვანეს და თავი მოჰკვეთეს. 1815 წლის საბრძოლო მოქმედებების შემდეგ ხიხანის ციხემ, როგორც სტრატეგიულმა და მიუვალმა სიმაგრემ საბოლოოდ შეწყვიტა არსებობა.

23 შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს მიწური ნაგებობები სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილის რაზმების თავმჯდომარე იყო, მაგრამ გამორიცხულია საომარ მდგომარეობაში მყოფ სელიმ ბეგის თანამებრძოლებს ამგვარი ნაგებობების მშენებლობისათვის ჰქონოდათ დრო. თანაც მოკლე დროში ასე გაუღდსთი გათლილ-დამუშავებული ქვებით ეკეთებინათ ბუხრები.

ბამოყენებული ლიტერატურა

- აბუსერისძე ტბელი (1941), ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა სავარჯულო მატთან, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა. თბილისი.
- არჩვაძე თ. (1978), აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის მოუჭიქავი თიხის ნაწარმი, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. III. თბილისი. გვ. 111-130.
- ახელედიანი ხ. (1955), ხიხანის ციხისა და ეკლესიის ისტორიისათვის, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში. ბათუმი, გვ. 29-84.
- ბერიძე ი. (2010), ივანე აბუსერისძის (XIV ს.) ამირსპასალარობისა და ჯაყელთა და აბუსერისძეთა დინასტიური ქორწინების (1325 წ.) საკითხისათვის, საერთაშორისო კონფერენცია „ტაო-კლარჯეთი“, მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, გვ. 49-51.
- ბოხოჩაძე ალ. (1963), მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით (უძველესი დროიდან ახ. წ. XII-XIII საუკუნეებამდე). თბილისი.
- გაგოშიძე ი., მინდორაშვილი დ., გაგოშიძე გ. (2014), ლალია — ქართველთა მონასტერი კვიპროსზე. თბილისი.
- დოლაბერიძე რ. (1969), საქართველოს მინის სამაჯურები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXVIII-B, გვ. 98-115.
- ინაიშვილი ნ. (1993), ციხისძირის ახ. წ. I-VI ს. არქეოლოგიური ძეგლები, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. XXI. თბილისი.
- ისაკაძე რ. (2006), ქუთაისი XV-XVIII საუკუნეებში (არქეოლოგიური მასალებისა და ისტორიული წყაროების მიხედვით), საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.
- კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ. (1989), მასალები ბათუმის ძველი ისტორიისათვის I, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. XVIII. თბილისი.
- კეკელიძე კ. (1960), ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია. თბილისი.
- მამულაძე შ. (1993), აჭარისწყლის ხეობის შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები. ბათუმი.
- მამულაძე შ. (1998), აჭარისწყლის ხეობის შუა საუკუნეების სამაროვნები. ბათუმი.
- მამულაძე შ. (2000), აჭარისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლები. ბათუმი.
- მეტრეველი ე. (1962), მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს). თბილისი.
- მინდორაშვილი დ. (2008), უფლისციხე შუა საუკუნეებში. თბილისი.
- მინდორაშვილი დ. (2009), არქეოლოგიური გათხრები ძველ თბილისში. თბილისი.

მინდორაშვილი დ. (2015), ხიხანის ციხეზე 2013 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, კრებული — აჭარა, წარსული და თანამედროვეობა, ტ. II. ბათუმი, გვ. 132-183.

მინდორაშვილი დ. (2015ა), ხიხანის ციხე, ურ. არსენალი, №4, (206), გვ. 66-67.

მინდორაშვილი დ. (2016), ხიხანის ციხე, ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის შრომები, კრებული 26, გვ. 79-89.

მინდორაშვილი დ. (2017), ხიხანის ციხეზე 2014-15 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, კრებული — აჭარა, წარსული და თანამედროვეობა, ტ. III. ბათუმი, გვ. 323-379.

მინდორაშვილი დ. (2017ა), ხიხანის ციხის ისტორიიდან, ძველი ხელოვნება დღეს, 2017, №8. თბილისი, გვ. 122-140.

მინიშვილი მ. (1974), თბილისის დედაციხეზე აღმოჩენილი მოჭიქული კერამიკა, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. II. თბილისი, გვ. 189-200.

სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XVI სს.) (1961), ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა. თბილისი.

სახოკია თ. (1950), მოგზაურობანი. თბილისი.

სიხარულიძე ი. (1962), აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები. ბათუმი.

სიხარულიძე ი. (1963), ტბელ აბუსერისძე, XIII საუკუნის ქართველი მწერალი. თბილისი.

ტბელი აბუსერისძე (1998), თხზულებანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს: ნ. გოგუაძემ, მ. ქავთარიამ და რ. ჩავენაძემ. ბათუმი.

ქართლის ცხოვრება (1955), ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I. თბილისი.

ქართლის ცხოვრება (1959), ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II. თბილისი.

ქართლის ცხოვრება (1973), ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV. თბილისი.

ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი I (1984), გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგაძემ, ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი.

ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა (1897), შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. უორდანიას მიერ, წიგნი II. ტფილისი.

შოშიაშვილი ნ. (1999), აბუსერისძეთა სახლი XI-XVI საუკუნეებში, აბუსერისძე ტბელი — 800. თბილისი.

ჩიკოიძე ც. (1979), ქალაქი თელავი. თბილისი.

ჩხაიძე ლ. (1982), გვიანფეოდალური ხანის კერამიკული ნაწარმის ერთი სახეობა გონიოდან, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. XI. თბილისი, გვ. 114-128.

ციციშვილი ირ., ზაქარაია პ. (1955), ნადარბაზევი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ტ. I. თბილისი, გვ. 101-114.

ჭიჭინაძე ზ. (1893), გაზ. ივერია, №217.

ხალვაში მ. (2002), გონიო-აფსაროსის შიდაციხის ცენტრალური ნაწილის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, კრ. გონიო-აფსაროსი, ტ. III. თბილისი, გვ. 134-167.

ხალვაში მ., მამულაძე შ., მინდორაშვილი დ. (2017), არქეოლოგიური გათხრები ზენდიდში, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, ტ. VII. ბათუმი, გვ. 68-109.

ხალვაში რ. (2005), ტბელ აბუსერისძე – ბიოგრაფიული ესკიზი, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, ტ. III. ბათუმი, გვ. 80-89.

ჯანდიერი ე. (1974), ჯავახეთის ახალქალაქი გვიანფეოდალურ ხანაში, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. II. თბილისი, გვ. 49-67.

ჯანდიერი ე. (1978), ჯავახეთის ახალქალაქის განთხზარ ნაგებობათა თარიღისათვის, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. III. თბილისი, გვ. 27-45.

ჯოჯუა თ., ბერიძე ი. (2011), 1352 და 1356 წლების ორი კინკლოსური მინაწერი ივანე აბუსერისძის, პატრონი სითიხათუნისა და ამირსპასალარ ალბულას მოხსენიებით (ტექსტის დადგენა, ისტორიულ-წყარომცოდნეობითი ანალიზი), საისტორიო კრებული, ტ. I. თბილისი, გვ. 221-280.

Бакрадзе Дм. (1878), Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, Санктпетербург.

Казбек Г. (1875), Три месяца в турецкой Грузии. Тифлиси.

Уварова П. (1891), Кавказ, ч. II. Москва.

Brosset M. (1868), Traite de comput Ecclesiastique Etudes: de Chronologie technique, Mem. de l'Acad. des sciences, VII-e serie, t. XI, №13. St. Peterbourg.

საბუღალტრო ალფაბეტი

ტაბ. 11. ხიხანის ციხე. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან; 12. ხიხანის ციხე. სასახლე გათხრებამდე. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან. უკანა პლანზე მოჩანს №3 კოშკი.

ტაბ. 21. ციტადელის კედელი და №2 კოშკი. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 22. ციტადელის კედელი და სასახლე. ხედი დასავლეთიდან.

ტაბ. 31. ციტადელის კედლები; 32. ციტადელის კედლები და №2 კოშკი.

ტაბ. 41. ციტადელის სამხრეთი კედელი; 42. ციტადელის ჩრდილოეთი კედელი.

ტაბ. 51. კოშკი №1. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 52. იგივე. ხედი დასავლეთიდან; 53. იგივე. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ტაბ. 61. კოშკი №2. ხედი დასავლეთიდან; 62. იგივე. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 71. კოშკი №3. ხედი სამხრეთიდან; 72. იგივე. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ტაბ. 81. კოშკი №4; 82. კოშკის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე; 83. კოშკის ინტერიერის გათხრები.

ტაბ. 91. წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია გათხრებამდე. ხედი ჩრდილოეთიდან; 92. იგივე. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 101. ეკლესიის სუბსტრუქცია; 102. ეკლესია და სუბსტრუქციის კედელი.

ტაბ. 111. ეკლესია. ხედი სამხრეთიდან; 112. ეკლესიის სამხრეთი კედელი. „თალისებური“ წყობა.

ტაბ. 121. საკურთხეველის ჩრდილოეთ კედელში შემორჩენილი „თალისებურად“ ნაწყობი ქვების რიგი; 122. საკურთხეველის სამხრეთ ნაწილში შემორჩენილი „თალისებურად“ ნაწყობი ქვების რიგი.

ტაბ. 131. ეკლესიის სამხრეთი შესასვლელი. ზღურობის ქვა; 132. ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში შემორჩენილი ქვის ფილებითა და კირხსნარით მოგებული იატაკის ფრაგმენტი.

ტაბ. 141. ეკლესიის საკურთხეველი; 142. საკურთხეველის ჩრდილოეთი მხარე. ზედხედი.

ტაბ. 151. საკურთხეველის სამხრეთ ნაწილში აღმოჩენილი ქვევრები; 152. ეკლესიასთან აღმოჩენილი ლორფინი.

ტაბ. 161. ეკლესია გათხრების შემდეგ. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან; 162. იგივე. ხედი დასავლეთიდან.

ტაბ. 171. ეკლესია გათხრების შემდეგ. ხედი აღმოსავლეთიდან; 172. იგივე. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ტაბ. 181. ეკლესია გათხრების შემდეგ. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 182. ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე.

ტაბ. 191. სასახლე გათხრების შემდეგ. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან; 192. იგივე. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

ტაბ. 201. სასახლის ინტერიერში ჩაშენებული გვიანდელი ნაგებობა; 202. სასახლის ინტერიერი და გვიანდელი ნაგებობის კედლები.

ტაბ. 21₁. სასახლის დასავლეთი კარის ფასადი;
21₂. სასახლის დასავლეთი კარი ინტერიერიდან.

ტაბ. 22₁. სასახლის აღმოსავლეთი კარის ფასადი;
22₂. სასახლის აღმოსავლეთი კარი ინტერიერიდან.

ტაბ. 23₁. სასახლის ცენტრალურ ნაწილში აღმორჩენილი სვეტის საყრდენი ბაზა, რომელზეც დაშენებულია გვიანდელი ნაგებობის კედელი; **23₂.** სასახლის დასავლეთ ნაწილში აღმორჩენილი სვეტის საყრდენი ბაზა.

ტაბ. 24₁. სასახლის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მიკვლეული „შემალღება-ტახტი“; **24₂.** იგივე. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 25₁. „შემალღება-ტახტი“. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; **25₂.** „შემალღება-ტახტის“ კირხსნარით მოლესილი ბორდიური.

ტაბ. 26₁. სასახლეზე დასავლეთიდან მიშენებული სათავსი; **26₂.** იგივე სათავსი და „შემალღება-ტახტი“.

ტაბ. 27₁. სასახლეზე დასავლეთიდან მიშენებული სათავსი. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; **27₂.** იგივე სათავსი და „შემალღება-ტახტი“. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 28₁. 43 ქვევრიანი მარანი გათხრებამდე; **28₂.** 43 ქვევრიანი მარანი გათხრების შემდეგ და ოვალურკედლიანი გვიანდელი ნაგებობა.

ტაბ. 29₁. 43 ქვევრიანი მარნის აღმოსავლეთი ნაწილი; **29₂.** 43 ქვევრიანი მარანი. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ტაბ. 30₁. 43 ქვევრიანი მარანი. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან; **30₂.** იგივე. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ტაბ. 31₁. 43 ქვევრიანი მარნის სამხრეთი ნაწილი; **31₂.** მარნის აღმოსავლეთი კუთხე.

ტაბ. 32₁₋₄. ქვევრების ცალკეული ჯგუფები.

ტაბ. 33₁. 43 ქვევრიანი მარნის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი; **33₂.** მშრალი წყობით ნაგები გვიანდელი კედელი.

ტაბ. 34₁. მშრალი წყობით ნაგები გვიანდელი კედელი; **34₂.** ჩაკირული ქვევრი; **34₃.** ჩაუკირავი ქვევრი.

ტაბ. 35₁. 28 ქვევრიანი მარანი გათხრებამდე; **35₂.** მარნის კედელი გათხრებამდე.

ტაბ. 36₁. 28 ქვევრიანი მარანი გათხრების შემდეგ. ხედი ჩრდილოეთიდან; **36₂.** იგივე. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 37₁. 28 ქვევრიანი მარანი. ხედი აღმოსავლეთიდან; **37₂.** ჩაკირული და ჩაუკირავი ქვევრები.

ტაბ. 38₁. 28 ქვევრიანი მარნის დასავლეთი კედელი. ჩრდილოეთი თალის ფრაგმენტი; **38₂.** მარნის დასავლეთი კედელი. სამხრეთი თალის ფრაგმენტი.

ტაბ. 39₁₋₄. 28 ქვევრიანი მარნის დასავლეთი კედლის თალების ფრაგმენტები.

ტაბ. 40₁. 28 ქვევრიანი მარანი. სამხრეთი კედელი და ქვევრები; **40₂.** ცალკეული ქვევრები.

ტაბ. 41₁₋₄. 28 ქვევრიანი მარნის ცალკეული ქვევრები; **41₄₋₄.** ქვევრების სარქველები.

ტაბ. 42ი. ოვალურკედლიანი ნაგებობა გათხრებამდე; 42z. ნაგებობა გათხრების შემდეგ.

ტაბ. 43ი. ოვალურკედლიანი ნაგებობა; 43z. ნაგებობაში აღმოჩენილი ზარბაზნის ჭურვები.

ტაბ. 44ი. სასახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ჩაშენებული გვიანდელი ნაგებობა გათხრებამდე; 44z. იგივე ნაგებობის ბუხარი.

ტაბ. 45ი. სასახლეში ჩაშენებული გვიანდელი ნაგებობის სამხრეთი კედელი; 45z. გვიანდელი ნაგებობის მიწატკეპნილი იატაკი. კედლის ძირთან მოჩანს სასახლის კირხსნართი მოლესილი იატაკის ფრაგმენტი.

ტაბ. 46ი. გვიანდელ ნაგებობაში ჩაშენებული ლორფინი; 46z. სასახლეში ჩაშენებული გვიანდელი ნაგებობის კარი; 46a. იგივე. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 47ი. სასახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ჩაშენებული გვიანდელი ნაგებობის ბუხარი; 47z. გვიანდელი ნაგებობის დასავლეთი კედელი.

ტაბ. 48ი. სასახლის აღმოსავლეთ კედელზე მიშენებული გვიანდელი ნაგებობა გათხრებამდე; 48z. გვიანდელი ნაგებობის ბუხარი.

ტაბ. 49ი. სასახლის აღმოსავლეთ კედელზე მიშენებული გვიანდელი ნაგებობის კარი გათხრების შემდეგ; 49z. იგივე ნაგებობის ბუხარი; 49a. იგივე ნაგებობის თახჩა.

ტაბ. 50ი. №1-2 კოშკის შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობა გათხრების შემდეგ. ხედი აღმოსავლეთიდან; 50z. იგივე. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 51ი. №1-2 კოშკის შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობა. ხედი დასავლეთიდან; 51z. იგივე. ხედი ჩრდილოეთიდან.

ტაბ. 52ი. №1-2 კოშკის შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობის ბუხარი; 52z. ნაგებობის გაუქმებული კარი.

ტაბ. 53ი. გვიანდელი ნაგებობა გათხრების შემდეგ. ხედი სამხრეთიდან; 53z. იგივე ნაგებობა დასავლეთ კედელში არსებული ბუხრით.

ტაბ. 54ი. გვიანდელი ნაგებობის სამხრეთი კედელი; 54z. სამხრეთ კედელში არსებული ნიში.

ტაბ. 55ი. გვიანდელი ნაგებობის ჩრდილოეთი და დასავლეთი კედელი; 55z. ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი.

ტაბ. 56ი. გვიანდელი ნაგებობის ბუხარი; 56z. ნაგებობის კუთხედ გამოყენებული კლდის ბუნებრივი შვერილები; 56a. ბუხართან აღმოჩენილი ხის ძელის ფრაგმენტი; 56b. ნაგებობის კუთხეში აღმოჩენილი ხის ძელის ფრაგმენტი; 56c. ბუხრის ქვები; 56z. კედლის წყობაში აღმოჩენილი ლორფინის ფრაგმენტი.

ტაბ. 57ი. ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე მდებარე გვიანდელი ნაგებობა; 57z. იგივე. ხედი ჩრდილოეთიდან.

ტაბ. 58ი. გვიანდელი ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი; 58z. იგივე ნაგებობის ბუხარი.

ტაბ. 59ი. 43 ქვევრიანი მარნის თავზე გამართული გვიანდელი ნაგებობა; 59z. იგივე ნაგებობის კედლის ფრაგმენტი.

ტაბ. 60¹. №4 კოშკის დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობა გათხრების შემდეგ. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 60². იგივე. ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. 61¹. №4 კოშკის დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობა. ხედი დასავლეთიდან; 61². იგივე. ხედი აღმოსავლეთიდან.

ტაბ. 62¹. ეკლესიის დასავლეთით მდებარე გალავანზე მიშენებული გვიანდელი ნაგებობა; 62². იგივე. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

ტაბ. 63¹. ეკლესიის სამხრეთ კედელსა და გალავანს შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობა გათხრებამდე; 63². ნაგებობის სამხრეთი (ზღუდის) კედელი და მასში არსებული საკოჭე ღრმულები.

ტაბ. 64¹. გვიანდელი ნაგებობის დასავლეთი კედელი; 64². იგივე ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი.

ტაბ. 65¹. გვიანდელი ნაგებობის ჩრდილოეთი კედელი; 65². იგივე ნაგებობის ბუხარი; 65³. ნაგებობის თახჩა; 65⁴. ბუხრის თავსართი ქვა.

ტაბ. 66¹. №2 კოშკსა და მარანს შორის არსებული გვიანდელი ნაგებობა; 66². სასახლის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობა.

ტაბ. 67¹. სასახლის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობა; 67². სასახლის დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობა.

ტაბ. 68¹. 7. 43 ქვევრიანი მარნის ქვევრები; 68². 13. ციხის სხვადასხვა უბანზე აღმოჩენილი ქვევრების ნატეხები; 68⁴. ეკლესიაში აღმოჩენილი ჯვრის გამოსახულებიანი ქვევრი.

ტაბ. 69¹. 7. კეცები; 69². 16. ქოთნები; 69³. 21. ჯაშები.

ტაბ. 70¹. 13. დოქები; 70². 26. მოჭიქული ჯამები; 70³. 25. ფაიანსი; 70⁴. 26. მინის სამაჯური; 70⁷. მინის ჭურჭელი.

ტაბ. 71¹. 13. ჩიბუხები; 71². 14. კრამიტები; 71³. 16. ქვის ლორფინი; 71⁴. 17. ქვის გახვრეტილი დისკო; 71⁵. 18. ლურსმნები; 71⁶. 19. ნალები; 71¹⁰. 18. ასტამი; 71¹¹. 13. ზარბაზნის ჭურვები.

ტაბ. 72. ხიხანის ციხის გენგემა.

ტაბ. 73¹. 14. №4 კოშკის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 74¹. სასახლის თავდაპირველი გეგმა; 74². სასახლის გეგმა გვიანდელი მინაშენებით; 74³. სასახლის გრძივი ჭრილი; 74⁴. სასახლის განივი ჭრილები.

ტაბ. 75¹. 28 ქვევრიანი მარნის გეგმა; 75². 28 ქვევრიანი მარნის გრძივი ჭრილი; 75³. 28 ქვევრიანი მარნის განივი ჭრილი; 75⁴. 43 ქვევრიანი მარნის გეგმა; 75⁵. 43 ქვევრიანი მარნის ჭრილები.

ტაბ. 76¹. 14. წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 77¹. 13. ოვალურკედლიანი ნაგებობის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 78¹. 14. №1-2 კოშკს შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა და ჭრილები; 78⁴. ნაგებობაში აღმოჩენილი ბუხრის ქვა.

ტაბ. 79¹. 14. ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდზე მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 80₁. ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა და ჭრილი; 80₂. 43 ქვეერიანი მარნისა და გვიანდელი ნაგებობის გეგმა; 80₃. იგივე ნაგებობების ჭრილი.

ტაბ. 81₁.ა. №4 კოშკის დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 82₁. ეკლესიის დასავლეთ კედელსა და გალავანს შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა; 82₂.ა. იგივე ნაგებობის ჭრილები.

ტაბ. 83₁. ეკლესიის სამხრეთ კედელსა და გალავანს შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა; 83₂. იგივე ნაგებობის ჭრილი.

ტაბ. 84₁.ა. ეკლესიის სამხრეთ კედელსა და გალავანს შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობის ჭრილები.

ტაბ. 85₁. №2 კოშკსა და 43 ქვეერიან მარანს შორის მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა და ჭრილები; 85₂. სასახლის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა და ჭრილები; 85₃. სასახლის დასავლეთით მდებარე გვიანდელი ნაგებობის გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. 86₁. ნადარბაზევის სასახლის გეგმა; 86₂. სასახლის გრძივი ჭრილი; 86₃. სასახლის კარის ჭრილები.

ტაბ. 87, 88. ქვევრები.

ტაბ. 89₁₋₁₀. ქვევრები; 89₁₁₋₁₂. დოქები; 89₁₃₋₁₄. კრამიტები.

ტაბ. 90. კეცები.

ტაბ. 91₁₋₈. კეცები; 91₉₋₁₇. ქოთნები.

ტაბ. 92. ქოთნები.

ტაბ. 93₁₋₁₇. ქოთნები; 93₁₈. ასტამი; 93₁₉. ნალები; 93₂₀. ლურსმნები.

ტაბ. 94, 95, 96. დოქები.

ტაბ. 97₁₋₂₂. ჯამები; 97₂₃₋₂₈. თხელკეციანი სასმისები; 97₂₉₋₂₉. ჩიბუხები; 97₃₀. მინის სამაჯური; 97₃₁. მინის ჭურჭლის ძირი.

ტაბ. 98₁₋₄, 8-11. მოჭიქული ჯამები; 98₇. ფაიანსის ჯამის ნატეხი.

DAVID MINDORASHVILI

Khikhani Fortress

SUMMARY

1. Introduction. Khikhani Fortress is situated at an altitude of 2,336 meters in mountainous Adjara, on the left bank of the Khikhanistskali, at the border of Adjara and Shavsheti (pl. 1-4). It cannot be accessed from any side as it is surrounded by high and steep rocks. The only side it could be reached at the time was south-east; however, due to its remoteness, the path is not in use any more. Presently, one can ascend the fortress via the western slope.

The fortress is built over the rock with extensions on the south-east and north-west. Its common length is 350 meters (pl. 72). Considering its length, the fortress is relatively narrow – 15-30 m.

The fortress is set on an important strategic location. It controlled several trade and caravan roads that met together in the environs of Khikhani Fortress. The caravan road leading to Akhaltsikhe and Shavsheti ran near the fortress, while there was one from Akhltsikhe-Artani to Batumi running through Khikhadziri. In terms of its dimensions, Khikhani Fortress is fairly considered to be the flagship fortress of the fortification system of the Adjarsistskali.

Structures preserved on the premises of the fortress fall into two categories. The group of facilities belonging to High Middle Ages (10th -13th cc) includes: defensive walls, four towers, a hall-type church, a big palace, two wine-cellar and a well (pl. 3-41). Structures of the late medieval period (17th -18th cc) are built with dry masonry, are set on a relatively small area and nearly all of them are earthen constructions. Fireplaces are arranged in the majority of later period structures (pl. 42-67).

2. Written sources on Khikhani Fortress and the Abuseridze family. The fortress was owned by

a powerful feudal family of Abuseridze, one of whose prominent representatives is a famous scholar of the 13th century Tbel Abuseridze. The Abuseridze family had established close ties with the royal court.

The Abuseridzes are mentioned in written sources from as early as the 11th century. While describing the developments of the years of 1028/30, 'Chronicles of Kartli' refers to Duke (Eristavi) Ioane Abuserisdze, who was the owner of the castle of Artanuji. In fact, the owner of the castle of Artanuji must have been a wealthy and a rather influential person in political terms.

It is known that King Bagrat IV (1027-1072) had fierce fights with one of the most powerful feudal lords Liparit Eristavi. In 1046, Liparit rebelled against the king. He deceitfully captured Abuserisdze, who, according to a source, had already owned the fortresses of Artanuji, Khikhani, Tsikhisjvari and Atskuri. Apparently, the domain of the Abuseridze expanded a lot over 15 years and; apart from Artanuji, they owned other fortresses as well, including the one in question. Later, Liparit released Abuseri.

In the battle that took place near Arkistsikhe, where the king was defeated, Liparit captured Grigol Abuserisdze and demanded Artanuji from him through death threats. Grigol Abuserisdze was forced to yield Artanuji to Liparit. Obviously, this act of Grigol caused the Abuseridze's relationships with the royal court to deteriorate. This is confirmed by the fact that after Bagrat IV's winning victory over Liparit in 1058/59, Bagrat kept Artanuji for himself and submitted Odzrkhe and Tsikhis-Jvari, which had been owned by the Abuseridzes before, to Sula Kalmakheli. Thus, only Zemo Ajara and Khikhani Fortress remained

under the Abuseridzes' ownership. However, the latter are still referred to as grand dukes.

An interesting account is preserved with regard to the history of the fortress in the work of Tbel Abuseridze himself. It reads that Khikhani once fell into the hands of enemy by treachery. Tbel's grandfather Abuser and his brother Sanano reclaimed Khikhani again. Regrettably, the source does not specify the name of the enemy. Presumably, it was the Turks that were implied in the enemy, who must have seized Khikhani Fortress in 1190/1191.

Despite the fact that once advanced family house of the Abuseridzes had grown weaker by the 13th century and did not have political influence and economic power of olden times, they still appear to be a powerful clan to some extent. According to the document of 1281/1282, the Abuseridzes were owners of the village of Sheubani in Klarjeti and made them pay taxes for them as well.

Accounts about the Abuseridzes are rather sparse in the 14th century. The source of 1352 mentions a certain Ivane Abuseridze, whose family hosts *Amirspasalar* (commander-in-chief of army) Aghbugha Jakeli and Sitikhatun. Obviously, despite some complications, the Abuseridzes remain a fairly influential family in the 14th century.

In the 14th -16th cc the Abuseridzes represent lords of Samtskhe-Saatabago and subordinate to the *atabags* of Samtskhe – Jakelis. They are not referred to as *eristavis* (grand dukes) any more. However, they still own their princely estate with a monastery, court church and cemetery.

Reports of the second half of the 16th and 17th centuries, actually, do not mention the family of the Abuseridzes. Apparently, by that time the Abuseridzes did not represent significant and considerable authority that could affect political developments taking place in the country.

3. History of the study of Khikhani Fortress. Khikhani Fortress attracted the attention of scholars

as early as in the 19th century. The earliest short and general description of the fortress belongs to G. Kazbegi, who visited it in 1874. G. Kazbegi mentions an incredibly difficult path leading up to the fortress, four towers and five structures on the premises of the fortress, as well as a water pool built up with stone. He had also seen pithoi which he considered to be vessels for collecting rain water. G. Kazbegi provides an interesting piece of information, according to which two towers had been connected with the fortress wall. While describing the fortress G. Kazbegi does not mention the ruins of a hall-type church. It seems like he was unable to distinguish the church among other facilities. It was him who took down the legend preserved among the population which associates building of the fortress with Queen Tamar.

In 1888 the fortress was visited by a researcher of Caucasian antiquities P. Uvarova. She dedicated only a few lines to the description of the fortress. However, this brief description still contains interesting details. P. Uvarova emphasized the inaccessibility of the fortress and noted that, according to oral tradition, it had been built by Queen Tamar.

An ethnographer and writer T. Sakhokia provided accounts that are worthy of attention. He described the fortress in 1896. Among various structures T. Sakhokia distinguished a hall-type church which had not been detected by any scholar before. Together with the description of the fortress, T. Sakhokia reports a narrative of his guide M. Davitadze, resident of the village of Bako. Prior to that, while visiting the fortress, M. Davitadze had accompanied G. Kazbegi, too, and had seen a stone with a Georgian inscription. M. Davitadze could not recall the location of the stone. T. Sakhokia and the persons accompanying him tried hard but failed to find the inscribed stone. It is difficult to say to what extent the fact of finding the stone with a Georgian inscription by G. Kazbegi corresponds to reality. In his work G. Kazbegi does not mention anything about making this an extremely sig-

nificant discovery. T. Sakhokia noted that there had been several pithoi there which must have served as water reservoirs because there is lack of water in the fortress.

T. Sakhokia recorded several versions of the legend popular among the population. According to them, the fortress had been built by Queen Tamar. The scholar recounts the events of the fight between Selim-beg Khimshiashvili of Georgian political orientation, who had taken Khikhani Fortress in 1815, and Baba-Pasha Pehlevan, sent by the Sultan. Selim Khimshiashvili fell into the hands of the Ottomans by treachery and was beheaded. We know his last words too – “You are beheading me, but I will tell you that Gurjistan (Georgia) will not be left to you forever, I will pass this memory down to my children”.

Accounts about Khikhani Fortress are preserved by Z. Chichinadze in his article published in the newspaper ‘Iveria’ – “Khirkhati Fortress stands undamaged. In 1888, on the order of the Moscow Archaeological Society, they dug some places where they were looking for ancient artefacts, but failed to find anything. However, they took some photos”. Z. Chichinadze meant the works conducted at Khikhani Fortress by P. Uvarova in 1888. In her work published in 1891, P. Uvarova never pointed out that she had conducted small-scale excavations on the territory of the fortress. In fact, P. Uvarova held excavations near the villages of Bako and Mtisubani, situated near the fortress, in the environs of the place called Kochakhi, where two burials of Christian period were revealed.

Another scholar who dealt with the history of Khikhani Fortress was Kh. Akhvediani. Despite several wrong opinions, he must be credited for being the first to publish the general plan of the fortress, provide descriptions of certain structures, identify more solid constructions of the earlier period and those of relatively poor quality built with dry masonry in the later period, etc.

While doing research of the monuments of material culture of Adjartskali Gorge, Sh. Mamuladze discussed the issues of the history of Khikhani Fortress. Unlike his precursors, he described and took measurements of separate facilities of the fortress – the defensive wall, towers, wine cellar, church, etc.; analyzed reports about dating the church from Tbel Abuseridze’s work. Furthermore, he identified the role and importance of the fortress within the whole defensive system of the Adjartskali basin, etc.

A number of issues of the history of Khikhani Fortress remained unstudied for a long time due to the fact that systemic archaeological excavations had not been carried out there. On the initiative of the Agency of Cultural Heritage of Adjara, excavations were conducted at the site in 2013-2017. During this period the church of the fortress (pl. 10-18), the palace (pl. 19-27), two large wine cellars (pl. 29-41), tower N4 (pl. 8) and late medieval structures built with dry masonry (pl. 44-67) have been investigated. The excavations revealed diverse medieval artifacts (pl. 68-70).

4. Excavated monuments of high medieval period. Tower N4 has been preserved better than the other three ones. It is situated in the western part of the fortress. It is built on the rectangular plan (4.75 x 3.80 m) with broken stone and lime mortar (pl. 8, 72, 73). There is an entrance cut in the eastern wall on the second floor. Excavations took place in the interior where a floor with mortar was revealed. The floor was considerably damaged. Fragments of pottery, iron nails, etc. of medieval period were found during the excavations of the tower (pl. 70^{19,21}, 71^{8,10}). However, the tower itself is contemporaneous with the fortress’s original building period and dates back to the 10th century.

The palace is situated outside the citadel, on the lower terrace of the fortress (pl. 1, 21-22). The single-storey palace (15.70 x 8.70 m) had two doors arranged opposite each other (pl. 21^{1,2}, 22^{1,2}). Both doors are put in at the corners of the eastern and western walls.

Both are preserved in their original form (pl. 74₁). According to the position of the doors, the structure must have had a single-slope roof. Excavations of the central and western parts of the palace revealed stone veins rising from the floor – bases supporting the columns (pl. 23₁₋₂). The third similar base supporting the roof must have stood east of the central base (74₁). Presently, the trace of the third base is wiped out by a structure built inside the palace later. The floor of the palace was completely covered with lime mortar (pl. 24₁). Common height of the palace was approximately four meters.

While excavating the interior of the palace, a 'raising-bench' (pl. 24, 25, 74₁) of the square plan (3.50 x 2.40 m) was revealed in the north-western corner. It must have been a place for the owners of the palace to rest or sleep. This area was probably separated from the general space of the palace with carpets.

Outside the palace a small, pretty damaged structure with a mortared floor had been annexed to the northern part of the western wall (pl. 26, 27, 74₁). The structure revealed a 'raising-bench' similar to that found in the interior of the palace (pl. 27₂). The palace was presumably built in the second half of the 10th c and the first half of the 11th century.

In the late medieval period, by the time the palace had already been ruined, the western annex was restored and used for living (pl. 27₁). In the same period, a structure with a fireplace was arranged in the interior of the palace. A similar structure was annexed outside the eastern wall of the palace (pl. 19₂, 20₁₋₂, 74₂). Excavations of the annex did not reveal any archaeological material.

A wine cellar with 43 pithoi were discovered in the central part of the citadel. The majority of the pithoi set in the wine cellar (11 x 7.50 m) are damaged by late medieval structures (pl. 59, 80₂). There are large, medium and small pithoi (pl. 30-33, 76₄). The wine cellar was built in the second half of the 10th –

first half of the 11th century. The cellar probably got ruined and stopped operating in 1190/91, when the fortress was temporarily captured by the Turks. After freeing the fortress, another cellar with the capacity of holding 28 pithoi was built instead.

The cellar with 28 pithoi is situated south of the tower N2. Prior to the excavations, several pithoi could be spotted there (pl. 35). The structure (10.70 x 5 m) is built with broken stone of various size and mortar (pl. 36, 75₁₋₂). The south-eastern part of the wine cellar has collapsed into the cliff. Therefore, the original wine cellar must have been much longer (pl. 75₁). The outer face of the walls is uneven, which points to the fact that the wine cellar was partially dug into the ground. Given the severe climatic conditions of the area, wine could have been preserved far better in a structure like this. A column of square plan (0.90 x 0.90 m, height – 1.80 m) is built in the center of the north-western wall of the wine cellar. The column arches that are by present fallen through ran along both longitudinal walls of the wine cellar. However, their traces are still clearly visible (pl. 30₁).

The pithoi revealed in the wine cellar are of various size (pl. 37₂, 40₂, 41₂₋₄). The wine cellar was probably built in the early 13th century. Indeed, the period of functioning of the wine cellar must have been much longer. Later, when the Abuseridzes gradually lost political influence and became weaker in economic terms too, there is hardly a possibility of full-scale operation of a wine cellar of such large capacity. However, it cannot be excluded that the wine cellar continued functioning, even on a limited scale, prior to conquering mountainous Adjara by the Ottomans as well. This opinion is also supported by the fact that fragments of walls of dry masonry have been preserved below the arch in the interior. However, dry masonry walls are mainly typical of late medieval constructions of Khikhani Fortress.

Grapevine does not thrive in the agricultural zone where Khikhani Fortress is situated; nevertheless, written sources (Vakhushti Bagrationi, first half of the 18th century) provide accounts that in medieval times they carried grape juice up from lowlands, poured it into the pithoi of the wine cellar arranged in the mountains and fermentation took place on the location. The powerful family house of the Abuseridzes certainly found it affordable to carry grape juice in large amounts up into the mountains and complete the process of fermentation.

The church is situated in the citadel (pl. 9). Length of the hall-type church is 7.70 m, width – 5.20 m. It had an entrance at the south (pl. 13₁). The floor had been laid with stone slabs and mortar. A fragment of the floor is preserved in the south-western corner of the church (pl. 13₂).

A semicircular altar is inscribed in the rectangular plan of the church (pl. 14₁). Only the northern part of the solea has survived (pl. 14_{1,2}). Its southern part was demolished after the church stopped functioning. In the altar three small pithoi were found placed next to each other along its southern wall. There are three crosses scratched out on the rims of each pithos (pl. 15_{1,2}). The pithoi must have been fitted in this place later, when the church had already stopped functioning. Basis for drawing this conclusion is the fact that in the case of presence of the southern part of the solea it would have gone over the pithoi (pl. 15₁, 76). Thus, existence of the pithoi and the solea in the church is just impossible. They were probably pithoi for keeping communion wine and must have been placed there after the church stopped operating.

The church had no pilasters. The vault of the roof rested on the side walls. No ornaments are observed on the walls. Neither ornamented stones were recovered during excavations. Apparently, the façade of the church did not stand out with its decoration (pl. 16-18). A stone slab was discovered on the area west of the church (pl. 15₃). It is likely that the structure was

covered with stone slabs. Similar stone slabs were abundantly applied in building in late medieval period.

Tbel Abuseridze's activities make it clear that it was him who had the church built. He was commissioned to start building the church of St. George by his elder brothers Abuser and Vardan. According to his account, building of the church was conditioned by the small size of the original one. The congregation found it hard to build the church. It was the residents of Village Bako who suffered the biggest hardship. Apparently, it was them who bore the heaviest responsibility of building. The church dates to the 1230s.

5. Excavated monuments of late medieval period. The majority of the late medieval structures preserved on the territory of the fortress have archaeologically been investigated. Three constructions are annexed to the defensive wall. Two of them are of square plan, while the third is oval. The rest of the structures are separately standing buildings of square plan. In terms of function, the structures in question can be divided into two groups: I. auxiliary facilities (pl. 42, 43_{1,2}, 62₂, 66_{1,2}, 77, 82_{1,3}, 85_{1,2,3}) and II. buildings with fireplaces. The latter draw the biggest interest (pl. 44-61, 63-65, 75_{1,2}, 78-81, 83). They have the following features in common: 1. they occupy a rather small area (5.60 x 4.70; 4.20 x 4.30; 3.30 x 3.50; 3.20 x 3.45; 3.80 x 3.30 m) and consist of a single room; 2. all of them are partially dug into the ground; 3. the structures are built with dry masonry; 4. all of them, as a rule, have a fireplace, while the earlier period constructions of the fortress (e.g. the palace) there are no means of heating (fireplace, hearth) in sight at all. All the structures seem to have been built in the same – late medieval period. Presumably, they date to the 17th -18th centuries. These buildings were probably around at the final stage of operation of the fortress – at the beginning of the 19th century too. It is difficult to identify functions of the structures. They are not temporary, seasonal dwelling places as a fireplace is revealed in each of them which

points to the fact they were intended for long-term living. However, due to the small space they are likely to have been useless for a household to live in. They could only hold 2,3, or a maximum of 4 persons. Therefore, there is more likelihood that, together with the other four towers, these small-size structures were occupied by Turkish guards in the late Middle Ages.

6. Archaeological material. Most of the artifacts discovered through archaeological excavations are ceramic products which include household items, kitchen- and tableware. The group of household pottery includes pithoi. Those discovered in the wine cellars with 28 and 43 pithoi belong to the high medieval period. Their majority are big-size pithoi, but there are medium and small ones too (pl. 30, 33, 34₁₋₃, 38, 39, 40₂₋₃).

Medium and small-size pithoi with ovoid body were mainly found in the wine cellar with 43 pithoi (pl. 68₄, 88₁₀). The large pithoi are characterized by rims that are rectangular or triangular in section (pl. 68₃, 88_{6,8,11,12,14}), narrow neck and a clearly bulging body (pl. 34₂₋₃). Some pithoi are plain, some have relief bands around them (pl. 68_{1,5-7}, 87₅).

The pithoi discovered in the wine cellar of 28 pithoi have a massive rim, tallish narrow neck, bulging body and profiled bottom. Part of the pithoi are decorated with a 'rope-like' ornament or plain relief bands below the neck (pl. 41₁, 87₄). Some pithoi are not decorated. The pithoi discovered in the wine cellars date back to the 10th-13th centuries.

The pithoi revealed in the altar of the church belong to the late medieval period. There are three crosses incised on the rim of each of them (pl. 68₁₄, 88₁₋₂).

Bread-baking dishes and pots fall in the group of ceramic kitchenware. Part of the bread-baking dishes is plain (pl. 69₁₋₂, 90₁₋₆, 91₁₋₈), while some are decorated with 'rope-like' ornament or circles grooved inside (pl. 69₄₋₇, 90_{7,8,14,15,17}). Some feature sculpted handles (pl. 69₃, 90₁₈). According to the context of the

discovery, the bread-baking dishes of Khikhani Fortress must date to the 17th-18th centuries.

Pots were recovered in large numbers (pl. 69₈₋₁₆, 91₉₋₁₄, 92). Some pots have lugs instead of handles sculpted on them (pl. 91₁₅₋₁₇). Part of the pots is decorated with relief or grooved ornament. Like the bread-baking dishes, the pots are also late medieval artifacts.

Tableware is represented with bowls (pl. 69₁₇, 97_{15,19}). Bottoms of some bowls have knobs (pl. 69₁₈, 97_{1,14,21,22}). Among the bowls are samples painted with red ochre (pl. 69₁₉, 97_{5,13,20}). The bowls are late medieval products and can be attributed to the 17th-18th centuries.

Special attention should be drawn to a bowl with a cornered bottom (pl. 69₂₁, 97₁₆). Such bowls are not found among the pottery excavated in eastern Georgia. However, there are increasing cases of revealing bowls with cornered bottom at medieval sites of the Chorokhi basin. Analogous bowls are known from a few sites excavated in the Adjara region – Skhala, Tikanauri, Kalota, Satsikhuri.

The jugs feature various shapes (pl. 70₁₋₁₃, 94-96). Apart from plain jugs, there occur samples painted with red ochre (pl. 70_{7,9-11}, 94₇, 95_{1-3,5,10}). A lug of one of the painted jugs has an incised cross inscribed in a circle (pl. 70₇, 95₁). There are two intersecting lines grooved on the bottom of another jug (pl. 95₁₆). The jugs come from the structures of the late medieval period.

Glazed bowls make up an interesting group of tableware (pl. 70₁₄₋₂₃). The majority of green glazed bowls are decorated with grooved bands, circles, wavy lines, floral ornaments (pl. 70₁₆₋₂₃, 98_{1,2,4,6,8-10}). Given their shape and decoration, they must be late medieval production.

The excavated material contains only two items of faience. Blue lines and green floral ornaments are painted against the white background of one of them. Another sample is a light blue faience bowl (pl. 70₂₄₋₂₅). They are late medieval Turkish products.

The items of personal use feature smoking pipes. They are painted and polished red and decorated with ornamental patterns. One of them has a stamped Arabic inscription (pl. 71₁₋₃, 97₂₇₋₂₉). The pipes are common for archaeological sites of both eastern and western Georgia.

The group of ceramic building material contains grooved tiles whose length is 39-40 cm (pl. 71₄₋₅, 89₁₃₋₁₄). Apparently, some of the late period structures of Khikhani Fortress were covered with tiles. The towers of the fortress were also covered with tiles.

Among the stone artifacts numerous slabs should be emphasized. Their majority is broken. There are just few that have survived unbroken (pl. 71₆). The hall-type church of Khikhani Fortress was probably covered with slabs. Most of the slabs were used second hand – they were inserted in the walls of late medieval structures.

Iron items are represented by horseshoes (pl. 71₉, 93₁₉). Big nails were discovered in tower N5 (pl. 71₈, 93₂₀). A dough scraper was revealed in the same tower (pl. 71₁₀, 93₁₈). The described artifacts generally belong to the late middle ages. Among the iron items there are cannon shells (pl. 71₁₁₋₁₃) discovered near the church and in the wine cellar of 28 pithoi. The shells have stayed around from the battle that took place here between the armies of Selim-beg Khimshiashvili and Baba-Pasha Pehlevan, set by the Sultan, in 1815.

Among glass products there is a twisted light blue glass bracelet (pl. 70₂₆, 97₃₀). The bracelet has numerous parallels among the glass ones dating to the 11th - 13th centuries. A fragment of the bottom of a greenish glass drinking vessel must belong to the same period (pl. 70₂₇, 97₃₁).

As a consequence of the excavations carried out at Khikhani Fortress, several structures were revealed that had been completely unknown before. The most remarkable is a wine cellar with 43 pithoi dated to the second half of the 10th – first half of the 11th centuries

and some late medieval period constructions with fire-places that arise no less interest. Excavations were conducted on the constructions that had been partially covered with ground and whose plan had been known to a certain extent. The excavations provided a clear picture of architecture and building art of the structures; their plans and dimensions were specified; corrections were made to the general plan of the fortress; diverse artifacts obtained through the excavations were processed. In some cases the material uncovered as a result of excavations raised and solved a number of obscure problems of the history of Khikhani Fortress in a novel way.

The first structures at Khikhani Fortress must have emerged as early as the 10th century, if not earlier. 'Life of Kartli' (*Kartlis Tskhovreba*) refers to the "master of Khikhani" – Duke Abuseri by the year of 1046. Obviously, in the "master of Khikhani" the source implies not an empty place, but a strong fortress. Therefore, it can be claimed that from the 11th century Khikhani was already an important fortress and the residence of the family of the Abuseridze. The towers and the defensive wall belong to the group of earlier structures (the 10th c) of the fortress; the wine cellar of 43 pithoi dates to the late 10th – early 11th century. At the next stage, in the second half of the 10th c and the first half of the 11th c, the palace and the wine cellar with 43 pithoi were built. The wine cellar of 28 pithoi was built at the beginning of the 13th century. The church of the 1230s seems to be the latest structure among the ones of high medieval period. Building of this church was described by Tbel Abuseridze himself. Building process on the territory of the fortress did not cease throughout the high medieval period. It was during this period that all the significant structures of the fortress were built.

Following the 1230s, due to Mongol invasions, the powerful united Georgian state ended up in the most complicated situation. Owners of Khikhani Fortress – the Abuseridzes – did not find themselves

in a better situation either. They are rarely mentioned in the documents of the 13th -14th centuries. The family of the Abuscrizdes started to lose its political influence and economic power. According to the excavated material of Khikhani Fortress, following the 13th century, the trace of intensive life gradually disappears. Although old structures still continue functioning, no new developments took place there after the 13th century.

Resulting from the complex political situation, which was added by the process of further diminishment of the Abuserdze family, Khikhani gradually lost its strategic function. In the course of time, owners of the fortress were no more able to ensure further operation of the wine cellar of 28 pithoi; it became more difficult to maintain the fortress, etc. The structures of the fortress began to turn into ruins.

By the 17th century, when the Ottomans conquered Upper Adjara, the territory of the fortress was uninhabited. By the time the palace seems to have been already ruined and the wine cellar of 28 pithoi – abandoned. The church hardly functioned and succumbed to the Ottoman rule.

Reoccupation of the territory of the fortress must have occurred in the 17th -18th centuries. Small-size dugout structures with fireplaces emerge in different quarters of the fortress. All the later period structures feature dry masonry. High medieval period slabs and stones of the structures of the same period are incorporated in the walls. The structures in question are

identical and conform to the uniform standard of building. The fireplaces arranged in them clearly indicate that their residents used to stay there permanently. Given the extremely small area of the structures, it is excluded that they were dwellings for families. Most of the buildings with fireplaces are accumulated in the central part of the fortress; however, interestingly, three of them are built at a place from where it was possible to attack the enemy (pl. 72). Those situated in the outermost areas of the fortress probably functioned as watch points. Certain part of Ottoman soldiers who controlled the fortress and its environs must have been deployed in such structures and, presumably, in the towers. However, as the excavations revealed, they had not been camping there over a long period. In 1815, when Selim Beg Khimshiashvili, fighter against the Ottomans, occupied the fortress, there were no Ottomans there. According to oral tradition, Selim Beg had the fortress substantially fortified and the Ottomans captured it with great difficulty. The rebels also had sufficient amount of ammunition stocked up. This opinion is supported by the fact that 166 cannon shells were accumulated at one place in the structure with an oval wall on the territory of the citadel (pl. 43). Not being able to cope with by force, the Ottomans turned to perfidy – they made Selim Beg leave the fortress by treachery and decapitated him. Following the military operations of 1815, Khikhani Fortress, once a strategic and inaccessible castle, eventually ceased to exist.

Description of the Plates

- Pl. 1₁.** Khikhani Fortress. The palace before excavations. View from the north-east. Tower N3 is visible in the background; **1₂.** The palace before excavations. View from the north-west.
- Pl. 2₁.** Wall of the citadel and tower N2. View from the south-west; **2₂.** Wall of the citadel and the palace. View from the west.
- Pl. 3₁.** Walls of the citadel; **3₂.** Walls of the citadel and tower N2.
- Pl. 4₁.** Southern wall of the citadel; **4₂.** Northern wall of the citadel.
- Pl. 5₁.** Tower N1. View from the south-west; **5₂.** view from the west; **5₃.** view from the north-west.
- Pl. 6₁.** Tower N2. View from the west; **6₂.** View from the south.
- Pl. 7₁.** Tower N3. View from the south; **7₂.** View from the north-west.
- Pl. 8₁.** Tower N4; **8₂.** South-west corner of the tower; **8₃.** Excavations in the interior of the tower.
- Pl. 9₁.** Church of St. George before excavations. View from the north; **9₂.** View from the south.
- Pl. 10₁.** Substructure of the church; **10₂.** Church and the wall of the substructure.
- Pl. 11₁.** Church. View from the south; **11₂.** Southern wall of the church. 'Arch-like' masonry.
- Pl. 12₁.** Row of stones arranged 'arch-like' that has survived in the northern wall of the altar; **12₂.** Row of stones arranged 'arch-like' that has survived in the southern part of the altar.
- Pl. 13₁.** Southern entrance of the church; threshold stone; **13₂.** Fragment of the floor laid with stone slabs and lime mortar that has survived in the south-west corner of the church.
- Pl. 14₁.** Altar of the church; **14₂.** Northern side of the altar. View from above.
- Pl. 15_{1,2}.** Pithoi discovered in the southern part of the altar; **15₃.** Stone slab found near the church.
- Pl. 16₁.** Church after excavations. View from the north-west; **16₂.** View from the west.
- Pl. 17₁.** Church after excavations. View from the east; **17₂.** View from the north-west.
- Pl. 18₁.** Church after excavations. View from the south-east; **18₂.** South-east corner of the church.
- Pl. 19₁.** Palace after excavations. View from the north-east; **19₂.** View from the south-west.
- Pl. 20₁.** Later period structure built within the interior of the palace; **20₂.** Interior of the palace and walls of the later period structure.
- Pl. 21₁.** Façade of the western door of the palace; **21₂.** Western door of the palace from the interior.
- Pl. 22₁.** Façade of the eastern door of the palace; **22₂.** Eastern door of the palace from the interior.
- Pl. 23₁.** Column base discovered in the central part of the palace on which the wall of the later period structure is built; **23₂.** Column base found in the western part of the palace.
- Pl. 24₁.** 'Raised seat' revealed in the north-west corner of the palace; **24₂.** View from the south.

- Pl. 25₁**. 'Raised seat'. View from the south-east; **25₂**. Border of the 'raised seat' plastered with mortar.
- Pl. 26₁**. Room annexed to the palace at the west; **26₂**. The same room and the 'raised seat'.
- Pl. 27₁**. Room annexed to the palace on the west. View from the south-west; **27₂**. The same room and the 'raised seat'. View from the south.
- Pl. 28₁**. Wine cellar of 43 pithoi before excavations; **28₂**. Wine cellar with 43 pithoi after excavations and a later period structure with an oval wall.
- Pl. 29₁**. Eastern part of the wine cellar with 43 pithoi; **29₂**. Wine cellar with 43 pithoi. View from the north-west.
- Pl. 30₁**. Wine cellar with 43 pithoi. View from the north-east; **30₂**. View from the north-west.
- Pl. 31₁**. Southern part of the wine cellar of 43 pithoi; **31₂**. Eastern corner of the wine cellar.
- Pl. 32₁₋₄**. Individual groups of pithoi.
- Pl. 33₁**. North-western part of the wine cellar with 43 pithoi; **33₂**. Later period wall of dry masonry.
- Pl. 34₁**. Later period wall of dry masonry; **34₂**. Pithos sealed with mortar; **34₃**. Pithos fitted without mortar.
- Pl. 35₁**. Wine cellar with 28 pithoi before excavations; **35₂**. Wall of the wine cellar before excavations.
- Pl. 36₁**. Wine cellar with 28 pithoi after excavations. View from the north; **36₂**. View from the south.
- Pl. 37₁**. Wine cellar with 28 pithoi. View from the east; **37₂**. Pithoi sealed with mortar and fitted without mortar.
- Pl. 38₁**. Western wall of the wine cellar with 28 pithoi. Fragment of the northern arch; **38₂**. Western wall of the wine cellar. Fragment of the southern arch.
- Pl. 39₁₋₄**. Fragments of the arches of the western wall of the wine cellar with 28 pithoi.
- Pl. 40₁**. Wine cellar with 28 pithoi. Southern wall and pithoi; **40₂**. Individual pithoi.
- Pl. 41₁₋₄**. Individual pithoi of the wine cellar with 28 pithoi; **41₂₋₄**. Lids of the pithoi.
- Pl. 42₁**. Structure with an oval wall before excavations; **42₂**. Structure after excavations.
- Pl. 43₁**. Structure with an oval wall; **43₂₋₃**. Cannon shells uncovered in the structure.
- Pl. 44₁**. Later period structure built inside the north-eastern corner of the palace before excavations; **44₂**. Fireplace of the same structure.
- Pl. 45₁**. Southern wall of the later period structure built inside the palace; **45₂**. Rammed earth floor of the later period structure. Fragment of the mortared floor of the palace is visible at the bottom of the wall.
- Pl. 46₁**. Stone slab built inside the later period structure; **46₂**. Door of the later period structure built inside the palace; **46₃**. View from the south.
- Pl. 47₁**. Fireplace of the later period structure built in the north-east corner of the palace; **47₂**. Western wall of the later period structure.
- Pl. 48₁**. Later period structure annexed to the eastern wall of the palace before excavations; **48₂**. Fireplace of the later period structure.
- Pl. 49₁**. Door of the later period structure annexed to the eastern wall of the palace after excavations; **49₂**. Fireplace of the same structure; **49₃**. Built-in cupboard of the same structure.
- Pl. 50₁**. Later period structure located between tower N1 and tower N2 after excavations. View from the east; **50₂**. View from the south.

- Pl. 51₁.** Later period structure located between tower N1 and N2. View from the west; **51₂** View from the north.
- Pl. 52₁.** Fireplace of the later period structure located between tower N1 and N2; **52₂** Disused door of the structure.
- Pl. 53₁.** Later period structure after excavations. View from the south; **53₂** The same structure with a fireplace built in the western wall.
- Pl. 54₁.** Southern wall of the later period structure; **54₂** Niche in the southern wall.
- Pl. 55₁.** Northern and western walls of the later period structure; **55₂** Eastern wall of the structure.
- Pl. 56₁.** Fireplace of the later period structure; **56₂** Natural projections of the rock used for the corner of the structure; **56₃** Fragment of a wooden beam discovered near the fireplace; **56₄** Fragment of a wooden beam discovered in the corner of the structure; **56₅₋₆** Stones of the fireplace; **56₇** Fragment of a stone slab discovered in the masonry.
- Pl. 57₁.** Later period building situated on the south-east slope of the fortress; **57₂** View from the north.
- Pl. 58₁.** Eastern wall of the later period structure; **58₂** Fireplace of the same structure.
- Pl. 59₁.** Later period structure arranged above the wine cellar with 43 pithoi; **59₂** Fragment of the wall of the same structure.
- Pl. 60₁.** Later period structure situated west of tower N4 after excavations. View from the south-east; **60₂** View from the south.
- Pl. 61₁.** Later period structure situated west of tower N4 after excavations. View from the west; **61₂** View from the east.
- Pl. 62₁.** Later period structure annexed to the defensive wall situated west of the church; **62₂** View from the south-west.
- Pl. 63₁.** Later period structure situated between the southern wall of the church and the defensive wall before excavations; **63₂** Southern (protective) wall of the structure and the holes made in it for holding beams.
- Pl. 64₁.** Western wall of the later period structure; **64₂** Eastern wall of the same structure.
- Pl. 65₁.** Northern wall of the later period structure; **65₂** Fireplace of the same structure; **65₃** Built-in cupboard of the structure; **65₄** Hood of the fireplace.
- Pl. 66₁.** Later period structure situated between tower N2 and wine cellar; **66₂** Later period structure situated south-west of the palace.
- Pl. 67₁.** Later period structure situated south-west of the palace; **67₂** Later period structure situated west of the palace.
- Pl. 68₁₋₇.** Pithoi of the wine cellar with 43 pithoi; **68₈₋₁₃** Fragments of the pithoi discovered in different quarters of the fortress; **68₁₄** Pithos with a depiction of a cross discovered in the church.
- Pl. 69₁₋₇.** Bread-baking dishes; **69₈₋₁₆** Pots; **69₁₇₋₂₁** Bowls.
- Pl. 70₁₋₁₃.** Jugs; **70₁₄₋₂₃** Glazed bowls; **70₂₄₋₂₈** Faience; **70₂₉** Glass bracelet; **70₃₀** Glassware.
- Pl. 71₁₋₃.** Smoking pipes; **71₄₋₆** Tiles; **71₇** Stone slab; **71₈** Stone lid; **71₉** Nails; **71₁₀** Horseshoes; **71₁₁** Dough scraper; **71₁₂₋₁₃** Cannon shells.
- Pl. 72.** General plan of Khikhani Fortress.
- Pl. 73₁₋₄.** Plan and cross sections of tower N4.
- Pl. 74₁₋₃.** Plan and cross sections of the church of St. George.

- Pl. 75₁.** Original plan of the palace; **75₂.** Plan of the palace with later period annexes; **75₃.** Longitudinal section of the palace; **75₄₋₅.** Transverse sections of the palace.
- Pl. 76₁.** Plan of the wine cellar with 28 pithoi; **76₂.** Longitudinal section of the wine cellar with 28 pithoi; **76₃.** Transverse section of the wine cellar with 28 pithoi; **76₄.** Plan of the wine cellar with 43 pithoi; **76₅.** Cross sections of the wine cellar with 43 pithoi.
- Pl. 77₁₋₃.** Plan and cross sections of the structure with an oval wall.
- Pl. 78₁₋₃.** Plan and cross sections of the later period structure situated between towers N1 and N2; **78₄.** Fireplace stone discovered in the structure.
- Pl. 79₁₋₃.** Plan and cross sections of the later period structure situated on the north-eastern slope of the fortress.
- Pl. 80₁.** Plan and cross section of the later period structure situated on the slope of the south-eastern slope of the fortress; **80₂.** Plan of the wine cellar with 43 pithoi and the later period structure; **80₃.** Cross section of the same structures.
- Pl. 81₁₋₃.** Plan and cross sections of the later structure situated west of tower N4.
- Pl. 82₁.** Plan of the later structure situated between the western wall of the church and the defensive wall; **82₂₋₃.** Cross sections of the same structure.
- Pl. 83₁.** Plan of the later period structure situated between the southern wall of the church and the defensive wall; **83₂.** Cross section of the same structure.
- Pl. 84₁.** Cross section of the later period structure situated between the southern wall of the church and the defensive wall; **84₂.** Cross section of the same structure.
- Pl. 85₁.** Plan and cross sections of the later period structure situated between tower N2 and wine cellar; **85₂.** Plan and cross sections of the later period structure situated south-west of the palace; **85₃.** Plan and cross sections of the later period structure situated west of the palace.
- Pl. 86₁.** Plan of the Nadarbazevi Palace; **86₂.** Longitudinal section of the palace; **86₃.** Cross sections of the palace door.
- Pl. 87, 88.** Pithoi.
- Pl. 89₁₋₁₀.** Pithoi; **89₁₁₋₁₂.** Jugs; **89₁₃₋₁₄.** Tiles.
- Pl. 90.** Bread-baking dishes.
- Pl. 91₁₋₈.** Bread-baking dishes; **91₉₋₁₇.** Pots.
- Pl. 92.** Pots.
- Pl. 93₁₋₁₇.** Pots; **93₁₈.** Dough scraper; **93₁₉.** Horseshoe; **93₂₀.** Nails.
- Pl. 94, 95, 96.** Jugs.
- Pl. 97₁₋₂₂.** Bowls; **97₂₃₋₂₆.** Drinking vessels with thin fabric; **97₂₇₋₂₉.** Smoking pipes; **97₃₀.** Glass bracelet; **97₃₁.** Base of a glass vessel.
- Pl. 98_{1-6, 8-11}.** Glazed bowls; **98₇.** Fragment of a faience bowl.

ტაბუღები

PLATES

1

2

2

1

2

4

2

5

2

3

6

1

2

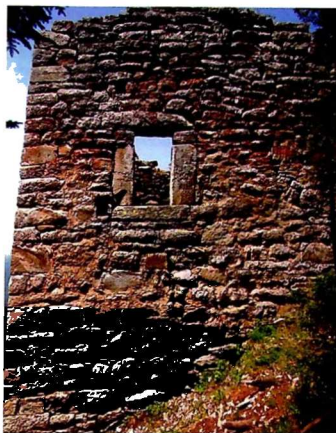
1

2

7

8

3

9

2

10

1

2

12

2

13

2

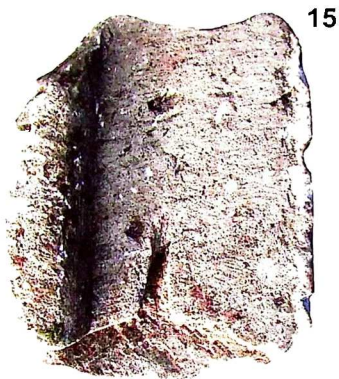
1

2

1

15

0 10

3

2

16

18

19

2

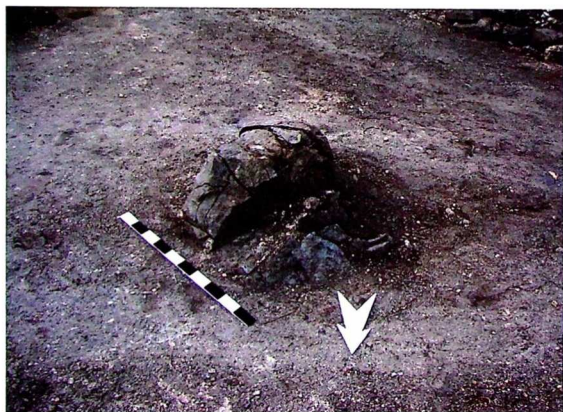

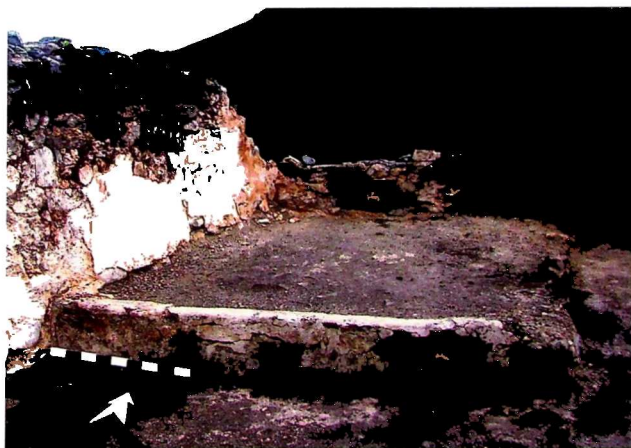

23

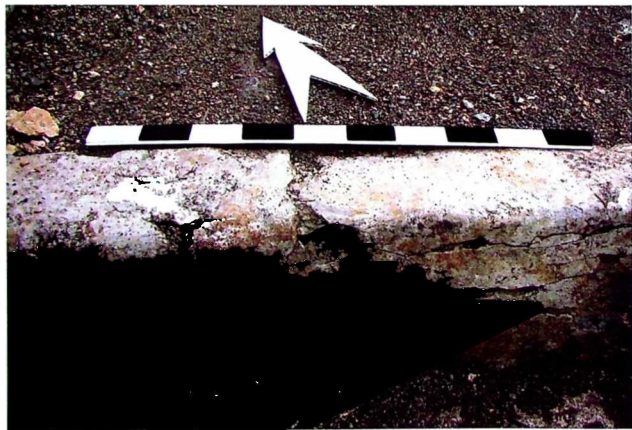

2

24

2

1

2

29

2

30

2

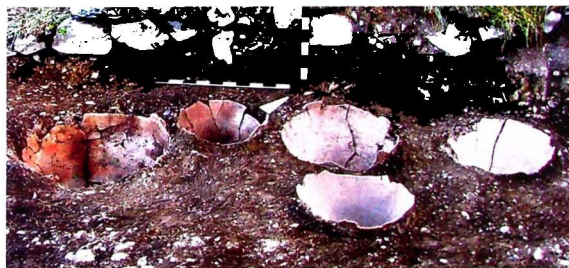
31

2

1

2

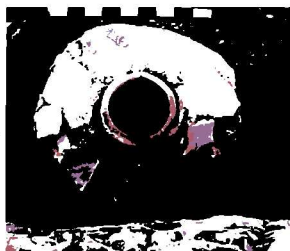

3

34

2

3

36

2

1

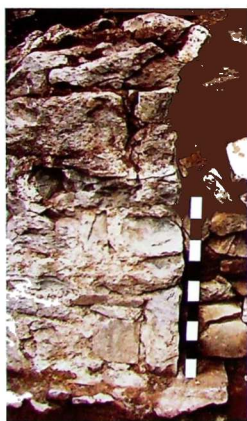

2

2

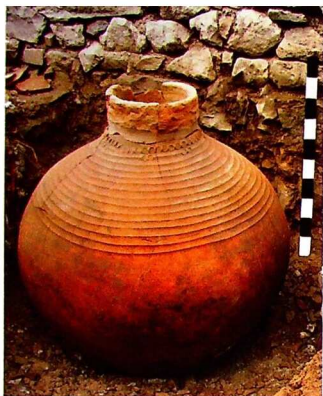

3

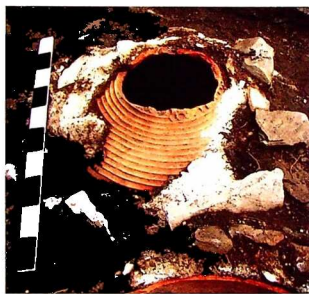
2

41

2

3

5

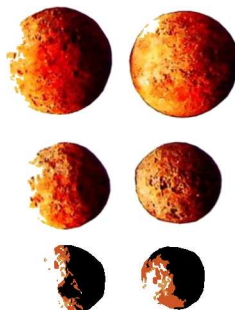

6

2

3

1

2

1

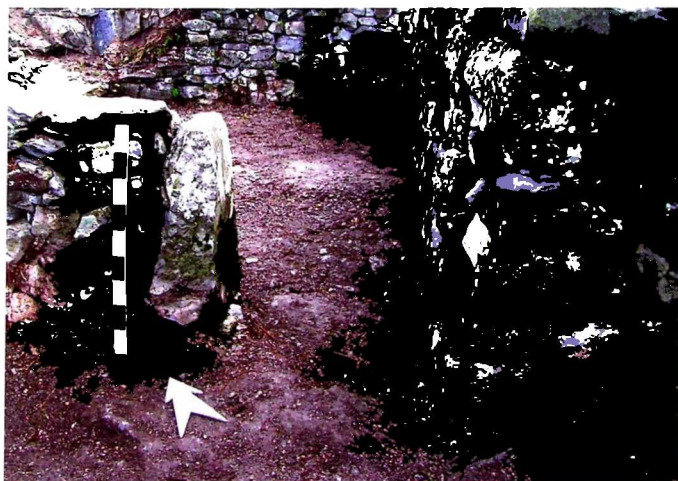

2

46

2

3

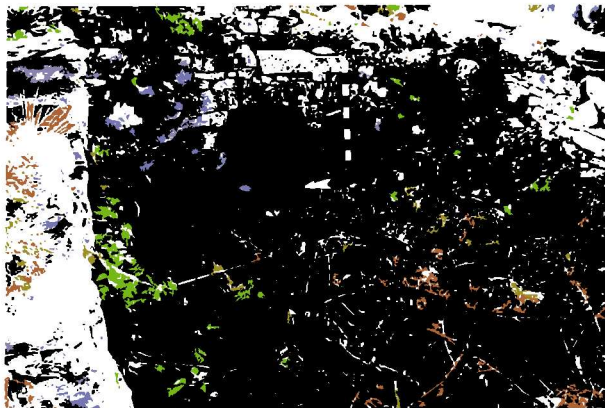
47

2

1

2

49

2

3

50

52

2

113

1

2

54

1

2

1

2

56

2

3

5

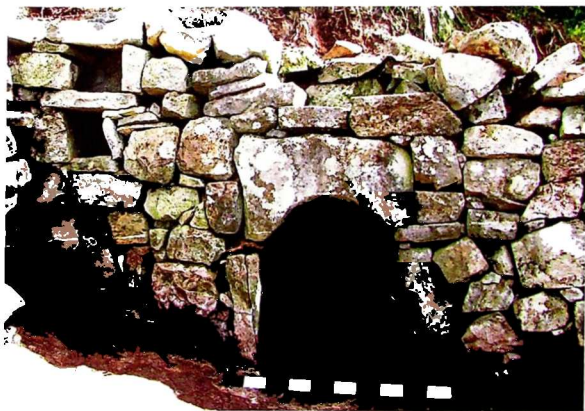

6

7

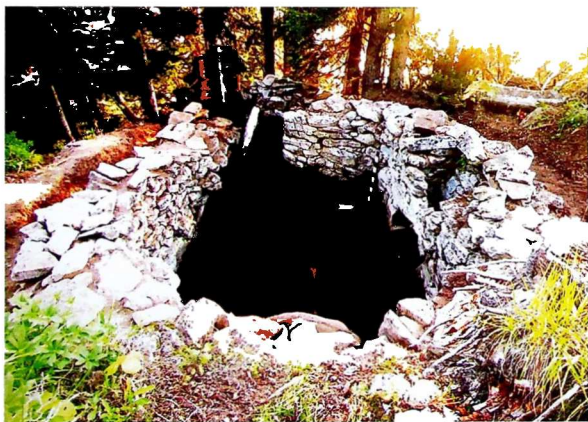
60

2

61

2

1

2

1

2

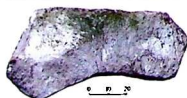
1

2

3

4

66

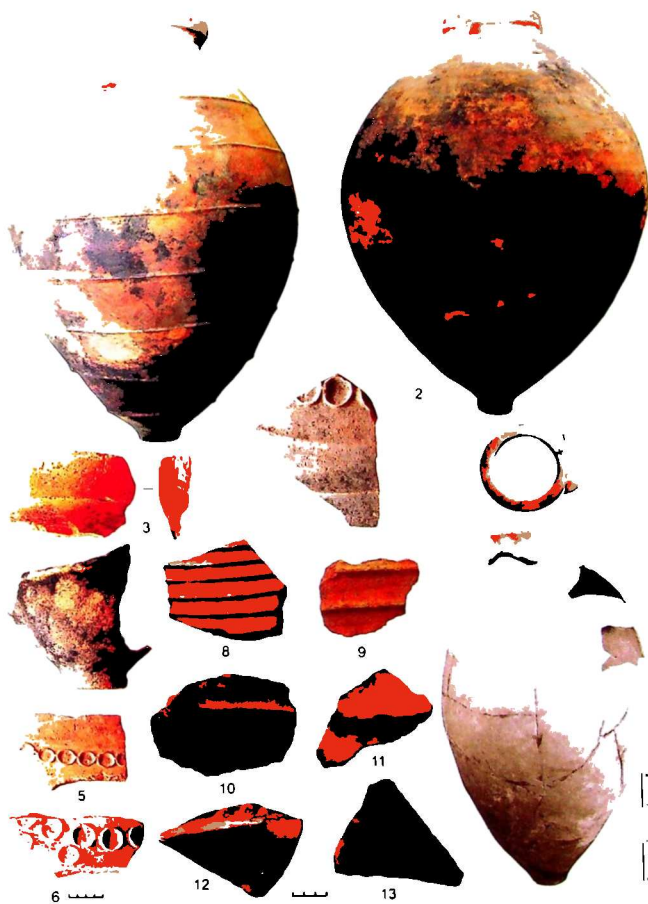
2

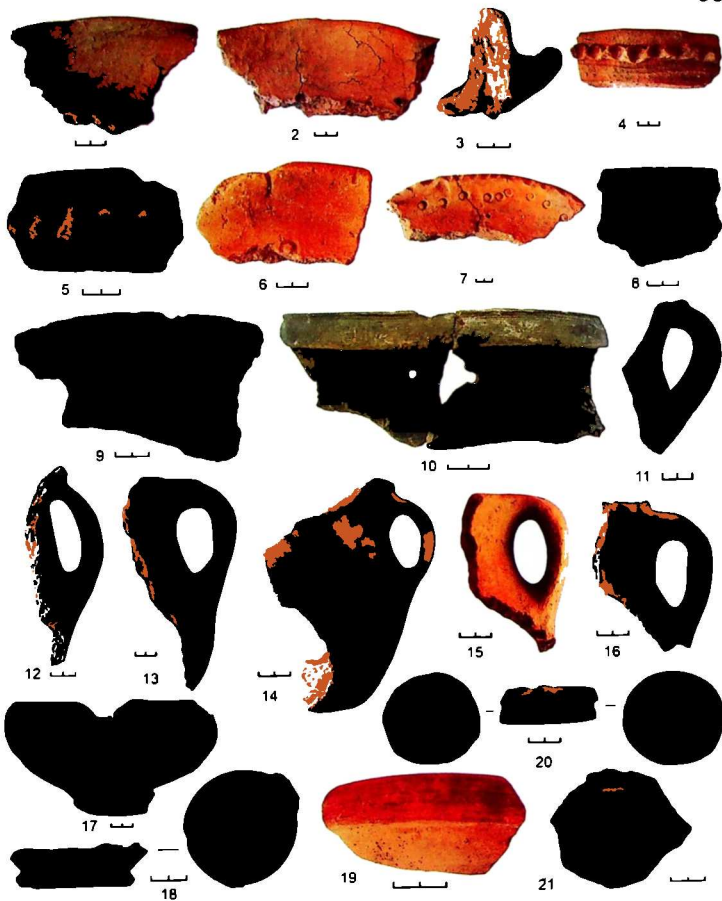

67

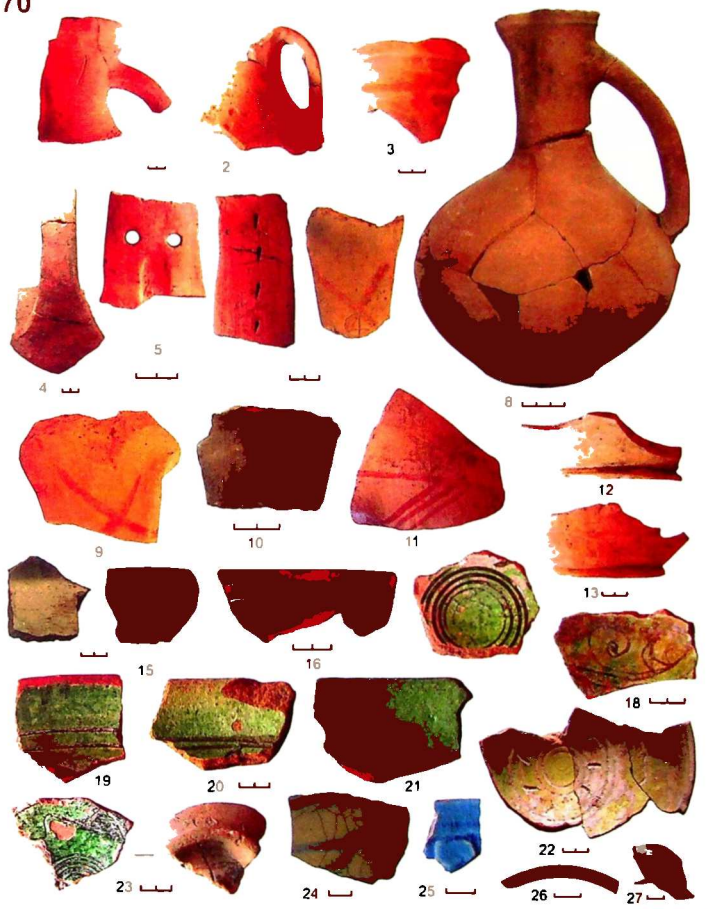

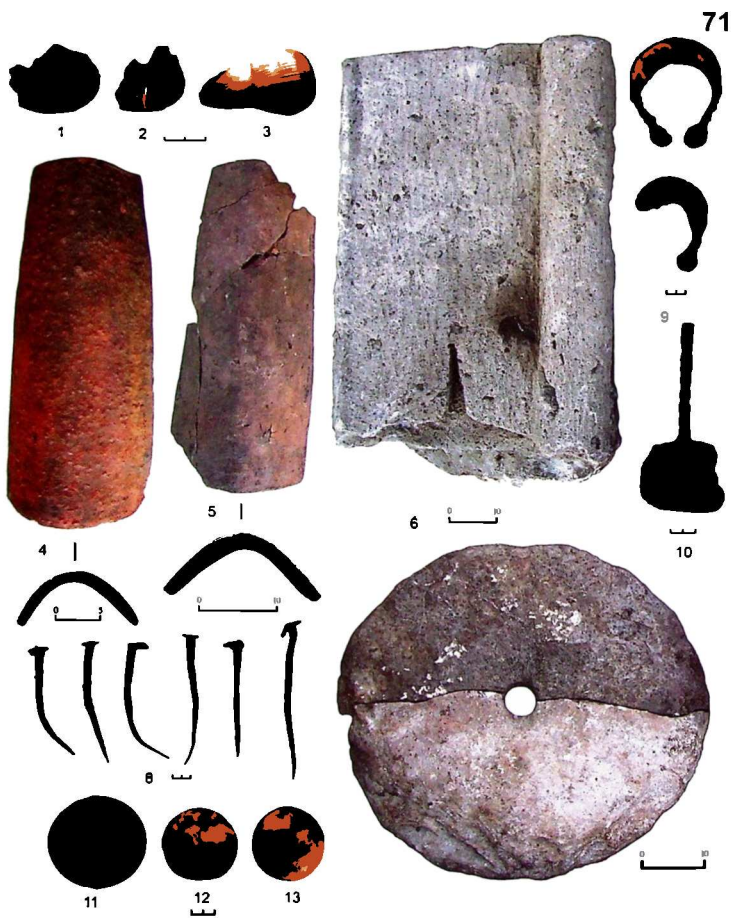
2

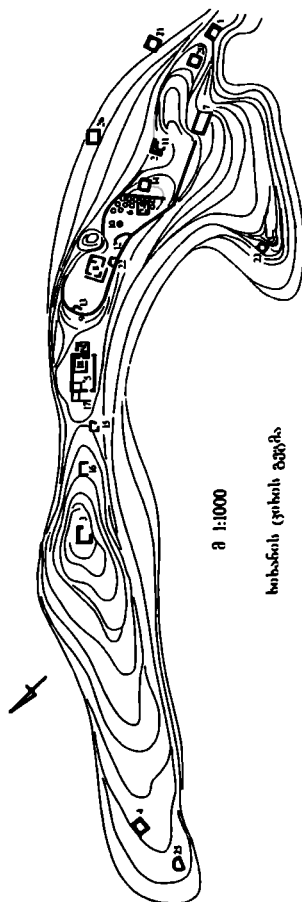

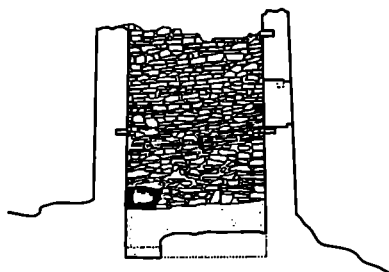
70

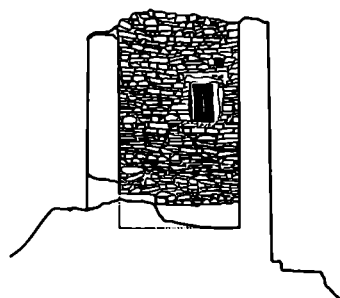

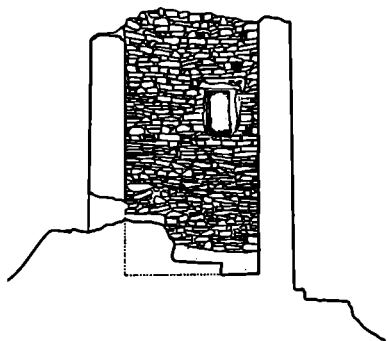
1. კოშკი №1; 2. კოშკი №2; 3. კოშკი №3; 4. კოშკი №4; 5. სახანო; 6. 43 ჯგერმანი მდებარეობს 7. 28 ჯგერმანი მდებარეობს 8. მდებარეობს 9. სახანის ციხის მდებარეობს 10. 3-ი; 11. სახანის ციხის მდებარეობს 12. ჯგერმანი მდებარეობს 13-26. ჯგერმანი მდებარეობს 13-26. ჯგერმანი მდებარეობს 13-26.

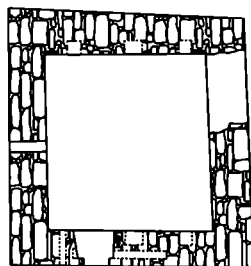
1

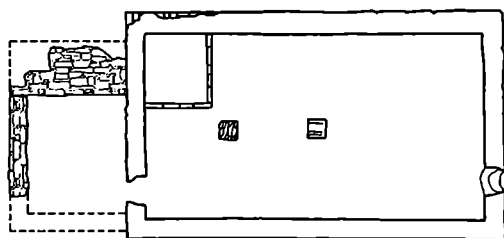
2

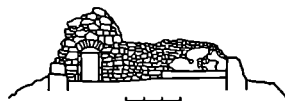
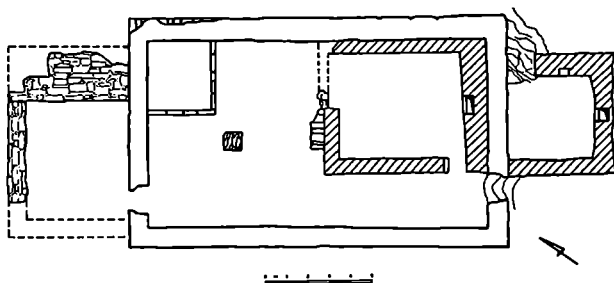
3

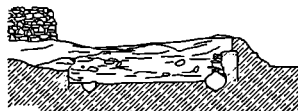
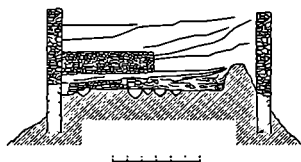
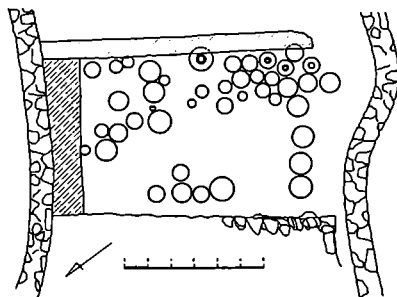
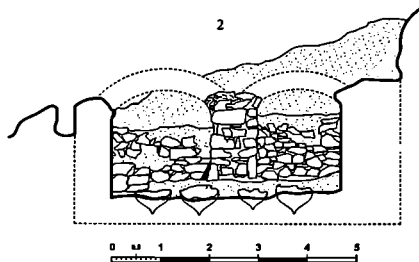
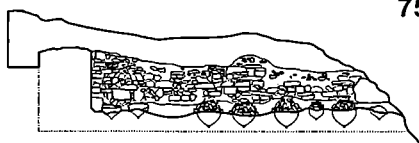
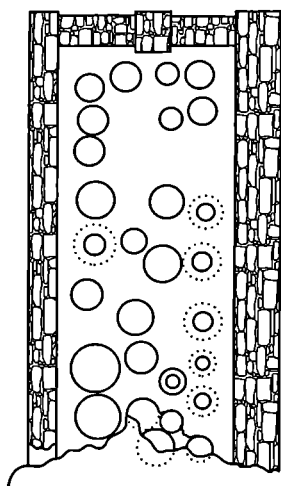
74

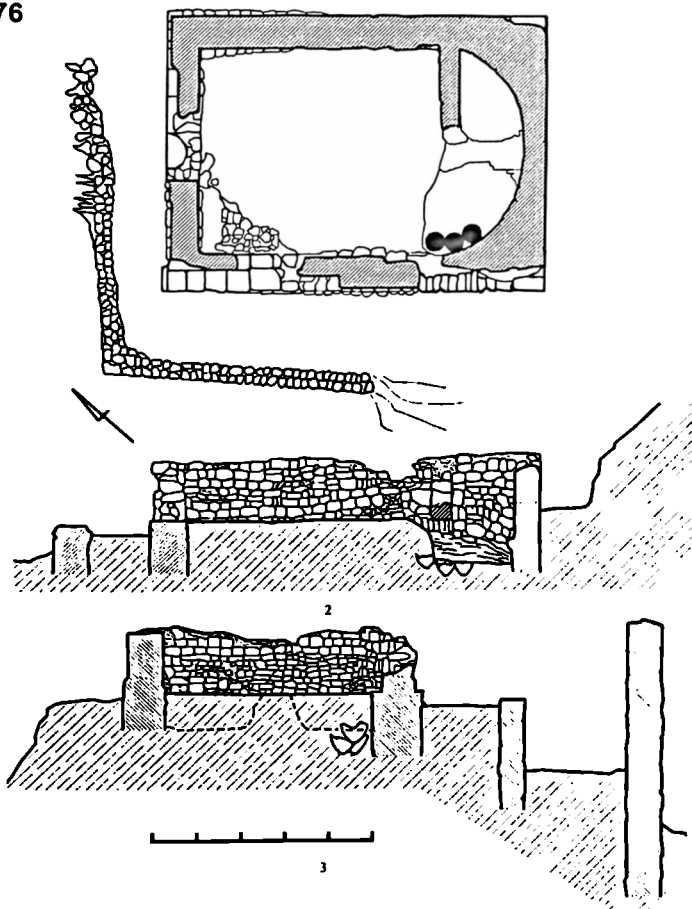
1

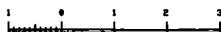
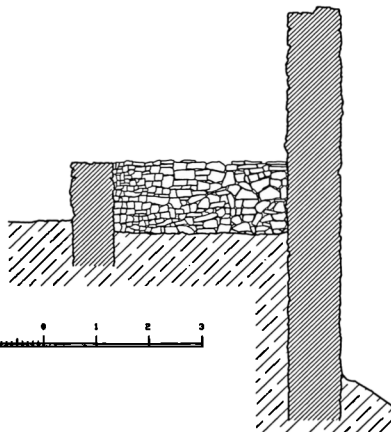
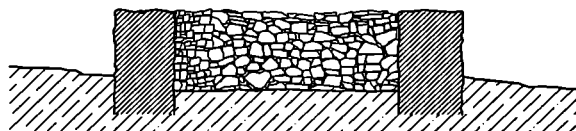
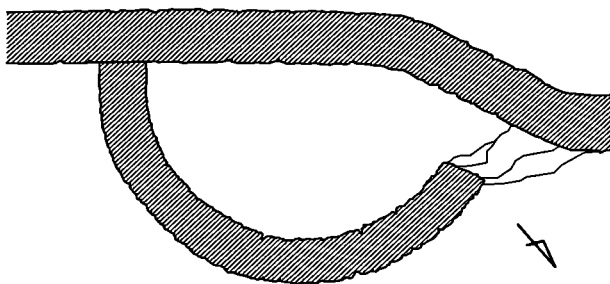

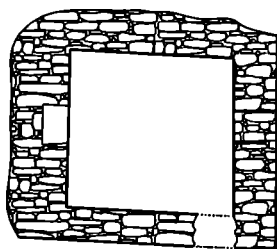
5

76

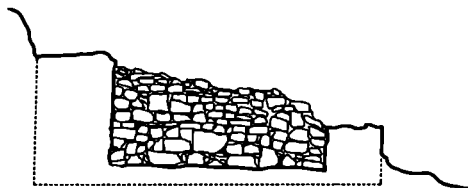

1

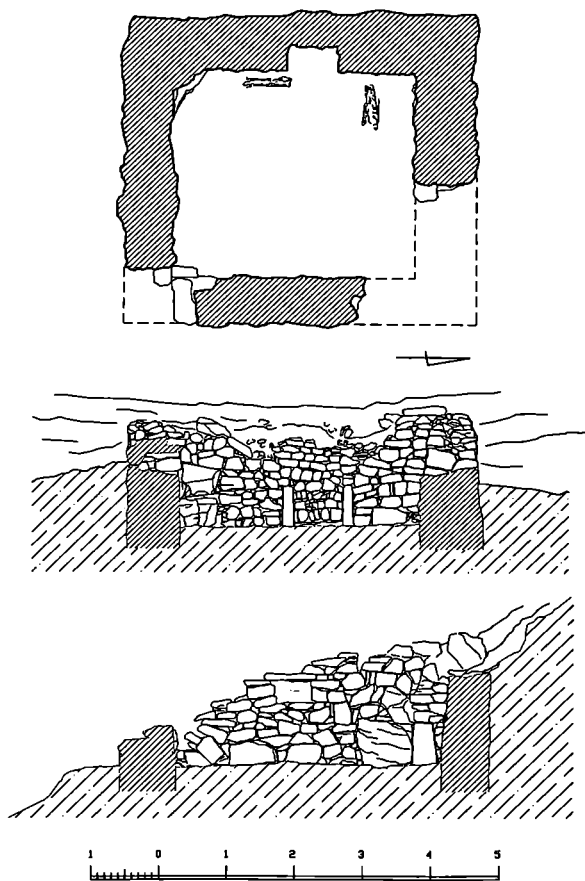
4

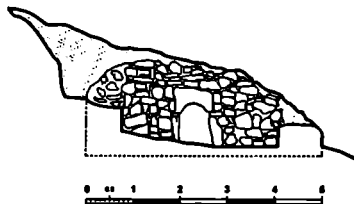
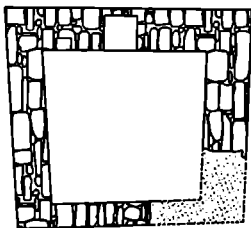
2

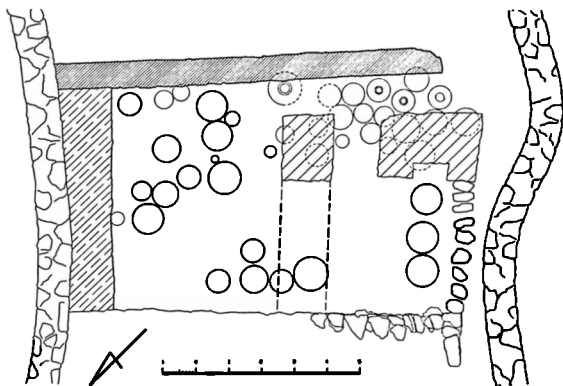
3

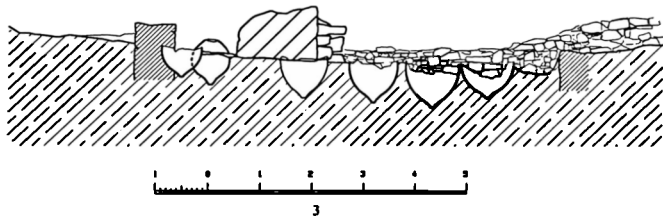
80

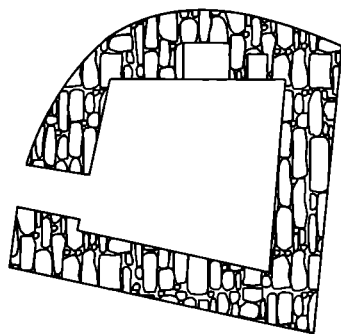
1

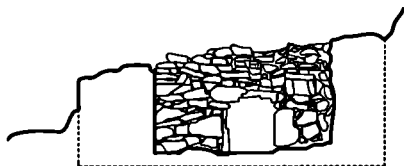
2

3

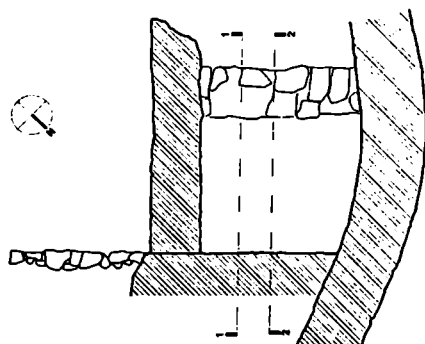
1

2

3

1

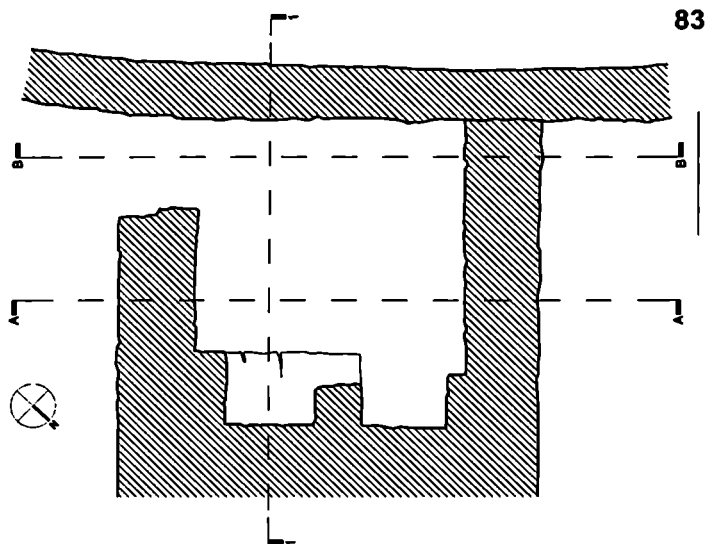
8 125

2

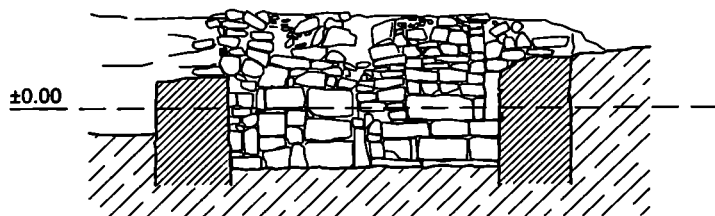

3

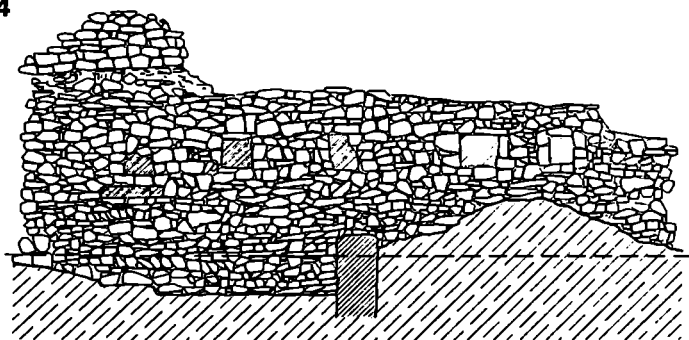
Ø 125

1

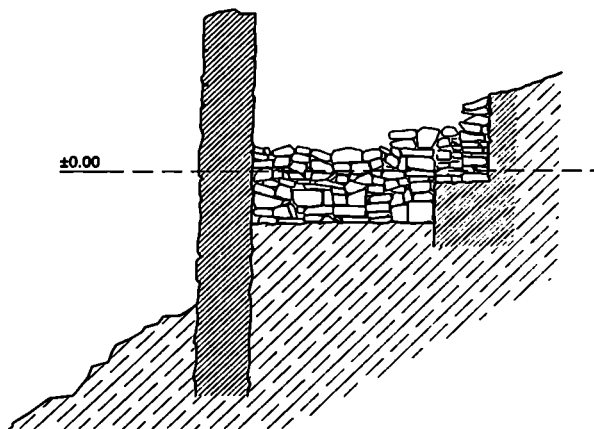

2

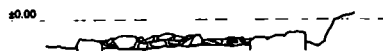
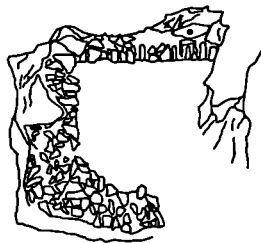
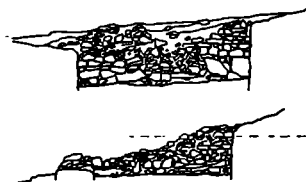
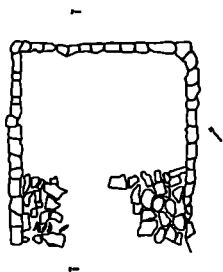
84

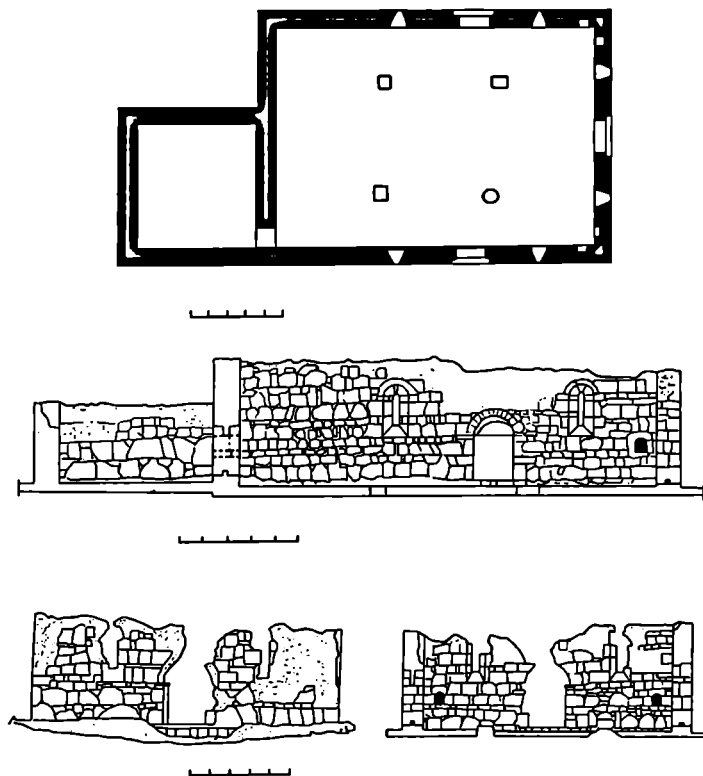

1

2

თბ. ციციშვილის და პ. ზაქარაიას მიხედვით

